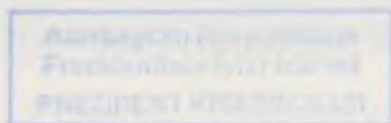


Mirzə Bala Məhəmmədzadə

74944
- 74644 -

AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ TÜRK ALBANİYA



Bakı - 2022

Buraxılışa məsul:

Akif Aşırılı

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

«Azərbaycan Türk Ocağı» başqanı

Elmi rəyçi:

Aydın Mədət oğlu Qasımlı,

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıran:

Sərxan Cərci

ISBN: 978-9952-445-25-02

© Azərbaycan Türk Ocağı yayınları 2022



Mirzə Bala Məmmədzadə (1898-1959)

BİR NEÇƏ SÖZ

«*Azərbaycan tarixində Türk Albaniya*» əsəri istiqlal savaşının yenilməz sərkərdələrindən Mirzə Bala Məhəmmədzadənin (1898-1959) qələminin məhsuludur. «Azərbaycan Türk Ocağı» kitab layihəsinə bu əsərin çapı ilə başlamasının da xeyli səbəbləri var. 1951-ci ildə Ankarada nəşr edilən bu kitab çap olunan zaman Sovet Azərbaycanında müstəqil milli-elmi tarixşünaslığından əsər-alamət yox idi, heç vahid sistem halında «Azərbaycan tarixi» kitabı yazılmamışdı. Sovetlərin Qırmızı Professorlar institutunun ideoloji rəyi əsasında Azərbaycan xalqının tarixi təhriflərə məruz qalır, bütöv Azərbaycan tarixini sistemləşdirmək əvəzində yerinə ayrı-ayrı alimlərin qısa öçerkləri yazılırdı. Hətta, XX əsrin əvvəllərində qurulan ilk milli sosial-demokrat təşkilatı «Hümmət»in işinə ehtiyatlı yanaşılır, bu qurumun fəaliyyətində milliyyətçilik izi axtarılırdı. Belə çətin tarixi dövəmdə mühacirətdə sıxıntı içərisində ömür sürən M.B.Məhəmmədzadənin Azərbaycanın qədim dövlətçiliyik tarixinə türk dünyasının tarixi kontekstindən yanaşması orijinal və fərqliydi. Həm də Azərbaycanın tarixi köklərinin sovetlər tərəfindən təhrifə uğradılmağına etiraz idi.

M.B.Məhəmmədzadə peşəkar tarixçi olmasa da kifayət qədər mütaləli olduğundan fars, ərəb, rus dillərinə bələdçiliyi müxtəlif mənbələri oxumaq imkanı verirdi. Həyatı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına, istiqlal

hərəkəti tarixinə bağlı olan M.B.Məhəmmədzadə Sovet Azərbaycanında baş verən ideoloji təxribatların qaynaqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verirdi.

M.B.Məhəmmədzadə «Azərbaycan tarixində Türk Albaniya» əsərini yazmaqla gələcəkdə müstəqilliyinə qovuşacaq Azərbaycan dövlətinin hansı ideoloji təxribatlarla üz-üzə qalacağını aktuallaşdırır və gündəmə gətirirdi. XX əsrin sonlarında xaricdən, Rusiyadan ideoloji dəstək alan erməni millətçi kəsimi Dağlıq Qarabağ problemini Alban tarixşünaslığı əsasında meydanlara daşıdı və xalqı fəlakətə sürüklədiyi tarixi faktdır. Ömrünün sonlarında SSRİ-ni öyrənmə institutunda elmi şuranın sədri kimi böyük işlər görən M.B.Məhəmmədzadə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsdin hansı məqamlardan qaynaqlanacağını sanki öncədən görürdü. Avropa, Amerika və əksər dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnən ermənilərin qədim Alban dövlətinin tarixi irsinə bütövlükdə sahiblənmək istəyi, həvəsi və ideyası, düşüncüdür ki, M.B.Məhəmmədzadənin bu kiçik həcmli əsəri yazmasına əsas səbəbdir. Bu faktlarla yanaşı Erməni millətçilərin İran ərazisində yeritdikləri militarist siyasəti, ərazi iddialarını da M.B.Məhəmmədzadə «İran və ermənilər» əsərində aktuallaşdırır, açıq elmi diskussiyaya çevirirdi.

«Azərbaycan Türk Ocağı» vaxtilə nə səbəbdənsə elmi dövriyyəyə gətirilməyən, unudulan, üzərini toz basmış milli tarix və mədəni irsimizə aid kitabları silsilə şəklində çap etmək niyyətindədir. At minməkdə, ox atmaqda, qılınc

işlətməkdə mahir olan. boy-buxunu, dürüstlüyü ilə seçilən Albanların turani irqinə mənsubluğunu qədim müəlliflərin, mənbələrin faktları ilə isbatına yönələn bu kitabın da tarixi əhəmiyyəti var. Akademik elmi çevrələrdə ciddi albanşünas alim kimi qəbul edilən Fəridə Məmmədova da daxil olmaqla, əksər Azərbaycan albanşünasların əsərlərində qədim dövlətçilik tariximizin bir parçası olan Alban tarixinə, mədəni irsinə bütövlükdə türkçülük məfkurəsində işıq salınmaması yalnız təəssüf doğurur.

Keyli çətinlik, əziyyət bahasına ərsəyə gələn «Azərbaycan tarixində Türk Albaniya» kitabını oxucuların maraqla qarşılayacağına əminik.

Akif Aşırılı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
«Azərbaycan Türk Ocağı» başqanı

MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏNİN.. “AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ TÜRK ALBANYA” ƏSƏRİ

Mirzə Bala Məmmədzadənin ən dəyərli elmi əsərlərindən biri də 1951-ci ildə Ankarada nəşr olunan “Azərbaycan tarixində Türk Albanya” adlı əsəridir. “Giriş” və dörd bölmədən ibarət bu əsərində müəllif Albaniyaya dair özünəqədərki tədqiqat əsərlərini incələyərək qısa, lakin sanballı bir əsər meydana gətirmişdir.

Əsərinin “Giriş”ində müəllif qədim yunan, latın, suryani, erməni və klassik İslam müəlliflərinin əsərlərinə, arxeoloji qazıntılar nəticəsində o dövrdə əldə edilən elmi məlumatlara əsaslanaraq göstərir ki, Albaniya bir türk məmləkətidir və bu məmləkətdə yaşayanlar “Turani bir qövüm” olmuşdur. Klassik müəlliflərin Turani bir qövüm olaraq təsvir etdikləri bu məmləkətin xalqı haqqında başqa bir hökm vermək qeyri-mümkündür. Belə bir hökm Albaniyanın gənəyə doğru davamı və yaylasını təşkil edən Atropatenaya (Azərbaycana- müəllif) və ya ümumiyyətlə, Midya haqqında da verilmiş, Medya üçün də “Turan Medyası” deyilmişdir.

Alban xalqından bəhs edərkən müəllif Strabona əsaslanaraq qeyd edir ki, gözəllikləri, boyları, dürüstlükləri, doğruluqları ilə tanınan Albanlar at minməkdə, ox atmaqda, qılınc işlətməkdə məharət sahibi idilər. Yaxşı cins atlar yetişdirirdilər. Köçəri olmaqla bərabər, əkinçiliklə də məşğul olurdular. Albanlar Günəşə və Aya tapınırdılar (Mirzə Bala, *Azərbaycan tarixində Türk Albaniya*, Ankara, Yeni Cezaevi Matbaası, 1951, səh. 3)

Mirzə Bala Heredota, Çin mənbələrinə, Dequqnesə və digər mənbələrə əsaslanaraq Massaget Türkləri, Saka Türkləri, Hun Türkləri və Göy Türklərlə Alban Türkləri arasındakı oxşarlıqları şərh etdikdən sonra göstərir ki, Xristianlığın zühurundan və ondan daha öncədən başlayıb altı yüz il sürən Turani Arsakahlıların (Arsakların) hakimiyyəti dövründəki müştərək bir həyatın təsiri altında Alban Türkləri ilə erməni və digər xalqlar arasında bir çox müştərək mədəni müəssisələr meydana gəlmişdi. Albaniyadan ən çox bəhs etmiş olan erməni mənbələrində Albanya "Arqvanya, Aqvank və Aquank" yunan və latın mənbələrində isə "Albanya" kimi göstərilmişdir. Qədim erməni müəllifləri yabancı xüsusi isimlərdə "l" hərfinin "q" ilə ifadə edildiyini açıq şəkildə göstərmişlər. Erməni müəllifləri "Aq"nu "lətif və dadlı" mənasında "Ank" və "Vank" adatlarını da "məmləkət və diyar" mənasında şərh etməyə çalışmışlar. Albaniyalı müəlliflərdən Kaqankatvatsinin "Aqvanlar tarixi" adlı əsərinə 1860-cı ildə bir müqəddimə yazan Şahnəzəryan ermənicə, yunanca, latınca, keltcə və almanca "Aq, Alb, Albus və Alp" kimi "dağlıq və ağlıq(bəyazlıq)" mənasına gələn sözləri qarşılaşdıraraq Albanların "açıq rəngli saç və gözlərə" malik olduqları və yaxud dağlıq bir yerdə sürü bəslədikləri üçün belə ad almış olduqları nəticəsinə varmışlar. Müəllif qeyd edir ki, əslində bu nəzəriyyə orijinal olmayıb çox qədim zamanlara aiddir. Belə ki, vaxtilə Plinius və Hellnus göstərmişdilər ki, təbiət bura əhalisinin gəncliklərinin ilk çağlarında açıq rəngdə saçlarla boyadığı üçün Albanya öz adını "Ab Ablus Cabillis"dən almışdır.

Mirzə Bala daha sonra göstərir ki, bu fərziyyə və nəzəriyyələr arasında Azərbaycan və Ermənistanda səyahət etmiş olan Eugene Boreya aid orijinal olan bu nəzəriyyə də vardır. Bu cəsarətli nəzəriyyəyə görə, "Albanya" sözü türkcədən latıncaya tərcümə edilmiş bir kəlimədir. 1848-ci ildə irəli sürülən bu nəzəriyyəyə görə, Albaniyanın mərkəzində axan "Ağsu" çayı Romalılar tərəfindən "Fluvius Albus" və yaxud "Aqua Alba" olaraq latıncaya çevrilmiş və məmləkətə bu ad verilmişdir. Vaxtilə "Albanus" adını daşdığı təxmin edilən bu çayın Türkcədən Latıncaya tərcümə edilmiş olması mühüm bir iddiadır. Lakin bu iddia həqiqətin tamamilə ifadəsi sayıla bilməz. Biz (Mirzə Bala özünü nəzərdə tutur-A.M) "Albanya" adının mənşəyini araşdırdığımız zaman "dağlıq, yüksəklik, bəyazlıq, parlaqlıq, qəhrəmanlıq, hurriyyət və hakimiyyət" kimi bir çox mənaları da içinə alan xalis Türkcə bir kəlimə olduğunu və bütün digər bənzər kəlimələrin də ("sönməz odlar ölkəsi", "od yeri, od yurdu", "lətif" və "dadlı", "dağ" və s.) bundan nəşət etmişdi. Buna baxmayaraq Azərbaycandakı Albanyaya (Bəllidir ki, Albanya həm də Balkanlardakı Arnavutun və Britaniya adalarındakı Şotlandiyanın qədim adıdır-Mirzə Bala, göstərilən əsəri, səh.6) "Türk Albanya" dediyimizin səbəbi yalnız bu deyildir. Albaniyanın etnik təşəkkülü, təkamülü və tarixi müqəddəratını tədqiq etdiyimiz zaman bu məmləkətin Türklərə məxsus olduğunu tamamilə anlaşılaqdadır- deyən Mirzə Bala sonrakı bölmələrdə Albaniyanın coğrafi durumunu, etnik təşəkkülünü, tarixini və "Albanya" adının mənşəyini elmi dəlillərlə sübut etmişdir. (Mirzə Bala, göstərilən əsəri, səh.3-32)

Əsərinin "Albaniyanın coğrafi durumu" adlı birinci bölümündə Mirzə Bala Abbasqulu Ağa Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" adlı əsərinə, Ptolomeyin və Xorenatsinin "Coğrafiya"larına, Plinus və VII əsr Alban tarixçisi Moyses Kaqankatvasinin əsərlərinə əsaslanaraq Albaniyanın coğrafi sərhədləri, Albaniyanın tərkibində olan prensliklər və Albaniyanın təbii sərvətləri haqqında məlumat vermiş və göstərmişdir ki, V əsrdə Hun Türklərinin dünyaya yayıldığı və Albanyaya bir neçə dəfə səfər etdikləri, Ermənistanda hakimiyyətdə olan Arsakli Türk sülaləsinin süquta uğradığı dövrdə Albanlar Kür ilə Araz çayları arasındakı əraziləri içinə alan Arana yerləşmiş, VI-VII əsrlərdə şimaldan gələn digər Türk axınlarının basqıları nəticəsində isə Dərbənd ətrafındakı Albanya paytaxtı da o zamankı adı "Partav" olan Bərdəyə köçmüş və Bərdə Albanya dövlətinin yeni "Böyük Mərkəzi" halına gəlmişdi (*Mirzə Bala, göstərilən əsəri, səh.8-11*)

"Albanyanın etnik təşəkkülü" adlı ikinci bölümündə müəllif göstərir ki, Albanların Araz ilə Kür arasına çəkilməsi Dərbənd keçidi ilə güneyə axın edən Hun, Bulqa, Sabir, Xəzər və s. Türklərin basqısı altında baş vermişdi. Və hələ VII əsrin əvvəlində Albaniya tamamilə xəzərləşmişdi ki, həmin əsrin ortalarında ərəblər Azərbaycanı istila etdikləri zaman bütün Qafqaz ilə bərabər Albanyaya da "Xəzər məmləkəti" adını vermişlərdi. X əsrdə Azərbaycanda bulunmuş Müqəddəs Araz, Savalan və Ərdəbil bölgəsində müxtəlif dillərdə danışıldığını İbn Havkal bu dillərin nə azəri farscasına və nə də xalis farscaya bənzədiyini, Asə-mülkufi isə Ərdəbilin şimalında Ars və Baykalın bölgələ-

rində Xəzər Türkcəsinin yayqın olduğunu, hətta fars əslindən olanların belə təmiz Xəzər Türkcəsində danışdıqlarını açıq şəkildə qeyd edirlər.

VII əsrdə yaşamış olan Alban katolikosu Viro tərəfindən qeyd edilən Xəzər orduları baş komandan Cebu Xaqanın oğlu Şadın şərəfinə 6 şəhər inşa etdiyini və XIII əsrdə Gəncəli Kirakosun bu şəhərlərin Şatar, Şaki, Şirvan, Şamaxı, Şabran və Şamaxordan ibarət olduğunu qəbul etməyən Mirzə Bala göstərir ki, bu şəhərlərin bəziləri Alban katolikosu Virodan çox daha öncə mövcud olduğu üçün bu məlumatlar bu şəhərlərin inşasından daha çox onların abadlaşdırılması mənasında qəbul edilməlidir. Həmçinin bu məlumatlarda Xəzərlərin bu bölgədə VII əsrdə artıq yerləşdikləri və Şirvanın Xəzərlərə aid bir Türk şəhəri olaraq göstərilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Zira, "Şirvan dövlətinin" öz adını "Şirvan" şəhərindən aldığı haqqında dəlillər vardır. Lakin bəzi fars tədqiqatçılarının "Şirvan"ı farsca "Şir" sözü ilə və ya Firdovsiyə dayanaraq "Ənuşirəvana" bağlamaları heç bir ciddi elmi əsasa dayanmır. Bir qövüm adı olaraq "Şirvan" təbirinə Ənuşirəvandan əsrlərca əvvəl rast gəlirik. Belə ki, əsərini III əsr süryani müəllifi Mar-Aras-Katinanın əsərlərindən tərcümə etmiş olduğu isbat edilmiş olan V əsr müəllifi Xoranatsi hökmdarlarına "xaqan" deyən və bugünkü Şimali Qafqaz ilə Şərqi Avropanın Don-Aral bölgələrini də içinə alan "Asya Sarmatyası" əhalisindən bəhs edərkən bu əhalini təşkil edən Hun, Xəzər, Barslı və Massaget Türkləri ilə bir arada 44-cü millət olaraq "Şirvanlar"dan bəhs etmişdir. Sasani hökmdarı I Xosrovun ləqəbinin ərəbcə şəkli olan "Ənuşirvan"

isə X əsrdə Firdovsi tərəfindən uydurulmuşdur. Bu ləqəbin Sasanilər dövründəki əsil şəkli pəhləvicə "Enoşək" və "Ruan" kəlimələrinin birləşməsindən ibarətdir. Firdovsi bu "Enoşək-Ruan"-ı "Nuşirəvan" şəklinə salmışdır.

Nə olursa olsun "Ənuşirəvan"-ın mənşəyini təşkil edən "Enoşək-Ruan" təbiri hələ mövcud olmadan və bu ləqəbi işlədən Sasani hökmdarlarından əsrlərcə əvvəl qaynaqların "Şervan" şəklində qeyd etdiyi "Şirvan" mövcud bulunurdu. Bu "Şirvan" ilə bu günkü Bakı və Quba arasındakı "Şabran" şəhəri arasında bir əlaqə arayanları haqlı bulmamaq imkansızdır. Qədim qaynaqların Türk xaqanı Əfrasiyabın paytaxtı olaraq zikr etdikləri bu "Saberan" ilə Alban katolikosu Vironun Xəzər şahzadəsi "Şat" üçün yapıdırılan bir şəhər kimi göstərdiyi "Şaporan" arasındakı münasibət isə gözə batacaq dərəcədə açıqdır. (*Mirzə Bala, göstərilən əsəri, səh.12-14*)

Mirzə Bala tarixi mənbələrə əsaslanaraq bu əsərində belə bir elmi fikir irəli sürür ki, Sakaların miladdan öncə V əsrdə yaptıkları axınlar əsnasında bu əraziyə gələn Barslı Türkləri bu günkü Borçalı Türklərinin əcdadlarıdır. Onların yaşadıkları Albaniyanın Qərb ucundakı ərazi Strabonun "Kambizenə", Xorenatsinin isə Albaniyanın üçüncü əyaləti olaraq göstərdiyi "Kambeca"-nın qərbə doğru davamını təşkil edirdi. Kaqankatvatsi tərəfindən "Kapiçan" olaraq şərh edilən "Kambizenə-Kambeçan" isə savaş geyimləri- zireh yapan mənasında türkcə "Köbəçi" deməkdir. Və bu gün eyni məsləkdə davam edən "Kubacıların" bu Türklərin nəvələri olduqları qəbul edilməkdədir. (*Mirzə Bala, göstərilən əsəri, səh.15*)

Tarixi mənbələrə əsaslanaraq Mirzə Bala göstərir ki, Albaniyanın dördüncü əyaləti olan Şəkidən ibarət bu Şəki prensliyinin səkkiz vilayətindən birini təşkil edən və "Sakalar yurdu" mənasına gələn "Şəki" "Sakaşenin" qısaldılmış bir şəkli idi. Bu Saka-İskit adlarına Albaniyanın digər yerlərində də sıx-sıx rastlanmaqdadır. Mənası qədim erməni, süryani, qədim və yeni farsca, yunanca və latınca izah edilməyən "Si" qövmi də bu cümlədən idi. Bu ad böyük və kiçik Siuni (Sisakan) prensliklərinin başında gəlir və şəkilçiləri ilə birlikdə "Si millətinin məmləkəti" mənasını vücuda gətirirdi. Farslar bu məmləkətlərə "Sisakan" deyirdilər. Bu kəlmə Plinusda "Sasani" şəklində qeyd edilir. Burada ayrıca "Sisakan" şəhəri və "Sakalar qayası" mənasına gələn "Şisakar" mahalı da bulunurdu. Erməni müəlliflərinin kimliyini təyin edə bilmədikləri "Si" qövmünü məşhur tədqiqatçı Aristov özünün "Türk qövmlərinin etnik tərkibi" adlı əsərində bu "Si"-lərin Saka Türklərindən ibarət olduğunu açıq şəkildə göstərmişdir. Çin mənbələrinin "Si,Su, Şe, Şu və Çu" şəklində zikr etdikləri bu Saka Türkləri vaxtilə Tanrı dağlarının ətrafında yaşayırdılar. Bunların birər qol halında buradan Hindistana, İrana, Azərbaycana və Avropaya yayıldıqları məlumdur. Şərqi İran yaylası üzərində "Şi-Stan" dövlətini qurmuş olan bu Türklərin bir qolu olan Hunlar, Göy Türklər və Moğollar zamanında olduğu kimi Şərqi Avropanı istila etdilər. Yunan müəllifləri və daha başqa bir çox qövmləri ehtiva edən "Skit" (İskit) camiasının ən qüdrətli zümrəsi bilirdilər. Bunula bərabər "Saka" adı isə Orta Asiyada hakim milləti və onların Ön Asiyaya, indiki Azərbaycana

keçən qismini qəsd etməkdə idilər. Doğru Avropada olanlarını isə sadəcə "Skit" adlandırırdılar. Sakalar Şərqi Avropaya gələrkən Şimali Qafqazda yaşayan Kimmeriləri Qafqazın cənubuna, yəni o zamankı Albanyaya, oradan da Kiçik Asyaya doğru sürükləmişdilər. Yunan müəlliflərinə görə Skitlər Türk qövmü kimi qırmızı içər, südü qurudaraq "qurut" yapardılar. Əqidələri Samani idi. Düşmənlərinə qarşı mərdcəsinə savaşı, mal-mülk toplamaqdan qaçınar, daxilən sakit, səmimi, sadə insanlar kimi tanınırdılar. Herodotun bəhs etmiş olduğu "Hökmdar İskitlər" Türklərdən başqa qövmələri də içinə aldığı anlaşılan bu camidə hakimyyəti əllərində tutan bu Barslı Türklər olduğu anlaşılmaktadır. Miladdan öncə VII əsrin ortalarında bu Sakaların Qafqaz dağ silsiləsini təqibən Dərbənd boğazına yaxınlaşdıqları və Albanya ərazisi üzərindən Midyaya yayıldıkları məlumdur. Son zamanlarda (Müəllif 1940-cı illəri nəzərdə tutur.) Şimali Azərbaycanda aparılan arxeoloji araşdırmalar nəticəsində əldə edilən əsərlər bu Sakaların tamamilə bu ərazilərdən çəkilməmiş olmayıb Albanya daxilində böyük kütlələr halında yerləşmiş olduklarını göstərir. Məhz "Si, Sisakan, Sakasan, Ski" və sairə coğrafi adlar bu yerləşmənin bir əsəri idi. (*Mirzə Bala, göstərilən əsəri, səh. 15-17*)

Mirzə Bala məşhur tədqiqatçı alim Zəki Vəlidü Toğana əsaslanaraq göstərir ki, Sakalar miladdan öncə 665-ci ildə Aşşur kitabələrində adı "Qoqu" və ya "Qoq" şəklində keçən hökmdarların komandası altında Kür çayını keçərək Gəncənin qərbində "Qoqaren" dedikləri, şərqində isə "Sakasen" adını verdikləri yerlərdə yerləşmişdilər. "Sakasen"

adı "Saka" kəliməsinin "şəhər və türbə" mənasına gələn türkcə "sin" sözü ilə birləşdirilməsindən ibarət olub aşağı İdildəki "Saksın" şəhərinin adı ilə eynidir. Uzaq Şərqdə "Xatun-Sin" və Monqolustandakı "Balqasın" da bu cümlədənir. (*Mirzə Bala, göstərilən əsəri, səh. 17-18*).

Herodotun, Strabonun və digər yunan müəlliflərinin əsərlərinə əsaslanaraq Kür çayının mənsəblərində yaşayan Kaspilərlə bu günkü Hinduquşda yaşayan "Buruşaklar"ın əcdadı sayılan Kaspilərin eyni kökdən olduklarını qeyd edən Mirzə Bala göstərir ki, Kaspilər Miladdan öncə 9000-4500-cü illərdə yaşamış oldukları təxmin edilən və Türkünstanın Aşqabad bölgəsində aşkara çıxarılan "Anau" mədəniyyətinin də yaradıcıları olduğu təxmin edilməkdədir. Bu Kaspilərin vaxtilə Şumerlərlə bərabər Altayların qonşuluğunda yaşamış oldukları qüvvətlə təxmin edilməkdədir. Bu Burusakların(Kaspilərin) ancaq son zamanlarda tədqiq edilməyə başlayan dillərində xeyli miqdarda türkcə sözlər bulunmuşdur. (*Mirzə Bala, göstərilən əsəri, səh. 18-19*)

Əsərinin üçüncü bölməsini «Albaniya tarixinə ümumi bir baxış adlandıran Mirzə Bala Kaqankavatının «Aqvanlar tarixi» və V əsr müəllifi Xoranatsinin III əsr sür-yani müəllifi Mar-Aras-Katinadan əxz etdiyi məlumatları ümumiləşdirərək göstərir ki, Böyük Arsak Albaniyanın şimal sərhədlərini təyin edərkən Qafqaz ətəklərində, dağ boğazlarında və keçidlərində yaşayan qövmələri özünə tabe etdirərək onları vergi verməyə məcbur etmiş, ondan sonra onlara bəylər və valilər təyin etmiş və bunların başına da Nuhun oğlu Yafəs nəslindən Sisakanın soyu-

na mənsub Aranı hökmdar təyin etmişdi. Hökmdar Aran Araz çayından Qnarakert qalasına qədər Aqvanyanın bütün düzlərinə və dağlarına sahib olmuş və aranın şirin və lətif xarakterinə görə bu məmləkətə də «Aqvaniya» deyilmişdi. Çünki təbiətinə görə, Arana «Aqu», yəni dadlı deyilmişdi. Parfiyalı Böyük Arsak, Aranın cəsur və qəhrəman nəslindən məmləkətə 10 min ordulu valilər təyin etmişdi. Miladdan öncə 256-cı ildən miladdan sonra 214-cü ilə qədər 470 il hakimiyyət sürən Saka, Kuşan və yaxud Eftalit – Ağ Hun türklərindən olan Parfiyalı Arsaklılar Kiçik Qafqazdan Mesopatamiya və Suriyaya qədər olan dağlıq ərazilərdə sayları 900-ə varan müxtəlif bəylikləri birləşdirərək «Ermənistan» (Armeniya) adı altında bir konfederasiya qurmuşdular. Sülalələrin qurucusu Saka türklərinin soyundan olan Arsak miladdan öncə Oqurca yanında Xəzər dənizinə tökülən Amu-Dərya çayının Sarıqamış çökəkliyinin aşağı hissəsində, yəni indiki Aday qəbiləsi yaşayan yerdə yaşamış olan köçəri və heyandarlıqla məşğul olan Dahac qövmünün Aparın, yaxud Parın qəbiləsindən nəşət etmişdi. Bu sülalənin qurduğu yeni dövlətin adı «dağlıq məmləkət» mənasına gələn «Armeniya» idi. Əhalisinin etnik tərkibi isə başqa-başqa qövmlərə və irqlərə mənsub olub, xüsusilə şimal bölgələri, yəni Araz və Kür hövzəsi Saka və Hun kimi türk ünsürləri ilə məskun bulunurdu. Bu türk sülaləsi miladdan sonra 428-ci ilə qədər bu ərazidə hökm sürmüşlər. Məhz Albaniyanın bir dövlət halında yenidən təşəkkülü də bu sülalənin bir əsəri olaraq zikr edilməkdədir. Burada ən əhəmiyyətli nöqtə Parfiyalı Arsaklıların «Saka» demək olan Sisakanın soyu-

na mənsub olmalarıdır. Bu cəhət Albaniyanın mənşəyinin türklüyə bağlanması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu sülalənin Ermənistanda süqutu üzərinə albanların Aranı işğal da tarixi haqqa istinad etməklə izah edilə bilər»

Mirzə Bala həmçinin Xoranetsi, Sebos və s. kimi qədim erməni müəlliflərinin əsərlərinə istinad edərək göstərir ki, Böyük İsgəndərin ölümündən 60 il sonra Antiox Teosun hökmlərliyinin on birinci ilində Parfiyalılar Kuşanlar məmləkətində qəhrəman Arsakın komandası altında üsyan etdilər. Kuşanlar məmləkətində «Tetal» yəni Eftalet və yaxud Ağ Hun kralının oğlu Arsak üsyan etdi. Onun dörd oğlundan birincisi Kuşanların, ikincisi Kilikiyalıların, üçüncüsü Parfiyalıların, dördüncüsü də Ermənistanın kralı oldu. Arsakoğulları arasında birinci yeri İran kralları, ikinci yeri Ermənistan kralları, üçüncü yeri Hindistan Kuşan kralları, dördüncü yeri də Qafqazın şimalındakı Massaget kralları tutur. Firdovsinin xor baxdığı bu sülalənin türk olduğu haqqında erməni müəllifləri vahid fikirdə bulunurlar. Kaqankavatlı ruscaya tərcüməsinə əlavə yazan Pankanyan bu haqda deyir ki, erməni müəlliflərinin Kuşan, Tetal, Fetal və Eftalet, iranlıların Hayatele və ya Ağ Hun dedikləri millət Ceyhun boyunda yaşayan türklərdir. Qədim erməni müəllifi Sebeos «Maskut» və ya «Masayetlər»ə də Tetal və hökmdarlarına «Xaqan» ünvanını verməkdədir. Erməni müəlliflərində dağınıq bir halda bulunan bu xüsusdakı məlumatlar bir araya toplanınca bu nəticəyə varırıq ki, Arsaklılar bütün Asiyada böyük bir nüfuz sahibi idilər. Bir səltənəti əllərinə keçirmək üçün kiçik bir arzu izhar etmələri kifayət edirdi. Onlar qonşu

məmləkətlərdə öz soylarından olan kralların hakimiyyətdə qalmalarına çalışmışlar. İranda, Ermənistanda, Albaniyada, Gürcüstanda və Massagetlərdə bu soya mənsub sülalələr hökm sürürdülər. Arsaklılar dövründə bu ərazilərdəki dövlətlər arasında hakim olan sülh, yaxşı qonşuluq və dostluq münasibətləri yalnız onların bir soydan olduqları ilə izah oluna bilər. Bu dövrdə İranda Arsaklılarla Romalılar arasında müharibələr davam etdiyi müddətdə, Albaniya və digər qonşu məmləkətlərin daima arsaklılar tərəfində olmaları da eyni qohumluq səbəbindən irəli gəlirdi. Halbuki Arsaklıları əvəz əvəz edən Sasanilər dövründə bu sülh və dostluq alt-üst olmuşdu. Strabon yazır ki, Albanlara və İberlərə yabançı istilaya qarşı yardıqları müharibələrdə köçəri çobanlar yardım edirdilər. Şimali Qafqaz çöllərindəki köçəri türklərdən ibarət olan bu çobanların Albanlara və İberlərə yardım etməsi Arsaklı sülaləsi ilə olan qohumluğun və birliyin bir nəticəsi idi. (*Mirzə Bala, göstərilən əsəri, səh. 22-25*)

Əsərin bu bölümündə Mirzə Bala həmçinin «Aqvanlar tarixi» əsərinə, 1916-cı ildə əldə edilən Urartu kitabələrinə, Göyçə gölü ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazidə qazıntıların nəticəsində kəşf edilən Urartu-Xaldea yazılı əsərlərə istinad edərək, müasir dövrdəki erməni müəlliflərinin uydurma fikirlərini rədd edərək göstərir ki, «Aqvanlar tarixi» müəllifi Kaqankatvatsinin Arandan sonra gəlmiş olan on arsaklı hökmdarının adlarını çəkir. Bunlar miladdan sonra III əsrin sonundan V əsrin sonuna 488-ci ilə qədər hakimiyyətdə olmuş hökmdarlardır.

Buna müqabil Yafəsdən etibarən Böyük Arsaklılar sü-

lələsinə qədər 47 hökmdarın adını çəkməkdə və bəzilərinin zamanını da açıq göstərməkdədir. Məsələn, Yafəsdən etibarən 11-ci hökmdar olan Aran zamanında Həzrəti İbrahimin, 12-ci hökmdar «Gözəl Aray» zamanında İshaq peyğəmbərin, 32-ci hökmdar Perç zamanında isə Davud peyğəmbərin gəldiyini söyləyir. Erməni müəllifləri Arsaklılardan öncə Albaniyada erməni-haik sülaləsinin hakimiyyət sürdüyü mənasını çıxarmağa çalışsalar da, bunu Aran məmləkəti Albaniyaya bağlamaq kimi uydurma bir şəcərə olduğu şübhəsizdir. Buna baxmayaraq, bu şəcərə tarixin dərinliklərinə gömülmüş olan parlaq bir keçmişin boşluğunu doldurmaq ehtiyacından ola bilər. Çünki Albaniyanın Arsaklılardan öncəki tarixi heç də boş deyildir. Bunu miladdan öncə 9000-4500-cü illərə aid Xəzər dənizinin şərq sahilində kəşf olunan «Anau» mədəniyyətinin qurucularından kaspilərin misalı ilə də bildiyimiz kimi bu hadisə xüsusilə Azərbaycanda yapılmış arxeoloji qazıntılarla üzə çıxmışdır.

1916-cı ildə qədim Urartu dövlətinin mərkəzi Van ətrafında meydana çıxarılan kitabə, daha sonra qədim Albaniya, xüsusilə Göyçə gölü ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazidə kəşf olunan urartu mixi yazılı, oyma yazılı əsərlər, Albaniyanın qonşuları İberiya və Ermənistandan, hətta İran, Yunan və Latunlardan xeyli əvvəl mövcud olduğunu göstərmişdir.

Miladdan öncə X-VIII, hətta bir qənaətdə görə miladdan öncə XIV əsrə aid olan bu yazılarda Urartu hökmdarı Göyçə ilə Xəzər arasında fəth etdiyi 125 abad şəhər və qaladan və 25 zəngin vilayətdən bəhs edir ki, bunların arasında

Kuxxa-Albana ölkəsi də vardır. Azərbaycanda arxeoloji araşdırmaları idarə etmiş olan professor Meşcaninovun 1925-ci ildə Bakıda bir konfransda etdiyi çıxışa görə bu ad ilə (Kuxxa-Albana adı ilə) Albaniya qəsd edilmişdir. Əsərlərdə abad şəhər, qala, saray, qəsəbə, sıx insandan və heyvan sürülərindən bəhs etmiş olması professor Meşcaninova bu ölkənin Urartu-Xaldeadan çox daha əvvəl yüksək bir mədəniyyətə sahib olduğu qənaətinə gəlmişdir. Bu qənatə görə tarixdən öncəki bu Albaniya mədəniyyəti ilk öncə Kür və Araz çaylarının qovşağında və Xəzər sahilində, Kaspilər yurdunda təşəkkül edib buradan dağ yamaclarına doğru yayılmışdır. Gerçəkdən Albaniya dil və mədəniyyət baxımından da Mesopatamiyada yüksək bir mədəniyyət qurmuş Anau mədəniyyəti ilə bağlı olan Sumer və Elam zümrəsi ilə eyniyyət təşkil etməkdədir. Anlaşılan Albaniyanın Türkünstan və Altay bölgəsi ilə olan münasibətləri yalnız iqtisadi olmayıb, qövümü mədəni bir mahiyyət də daşmışdır.

Mirzə Bala əsərinin «Albaniya adının mənşəyi haqqında» dördüncü bölməsində özünəqədərki müəlliflərin fikir və mülahizələrini şərh etdikdən və bir çox müəlliflərin, xüsusilə də erməni tədqiqatçılarının fikir və mülahizələrini elmi şəkildə rədd etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir:

-«Albaniya» dağlıq, yüksəklik, parlaqlıq, ıgıdlik, dövlət, məmləkət, millət və hakimiyyət məfhum və mənalarını bildirir;

-«Albaniya» türkcə bir kəlmədir;

-Bütün digər bənzər kəlmələr «Alban» kəlməsindən nəşət etmişdir;

-«Albaniya»nın hərn Balkanlardakı Arnavutun, həm də Britaniya adalarındakı Şotlandiyanın qədim adlarından biri olması-
na baxmayaraq, tarixdə məşhur «Albaniya» türk məmləkətidir.

-Albanlar türkdür. Albaniyanın etnik təşəkkülü, təkamülü və tarixi türklərlə bağlıdır;

-Albaniyanın Türkünstan və Altay bölgəsi ilə olan münasibətləri yalnız iqtisadi münasibət deyil, daha çox qövümü və mədəni bir mahiyyət daşıyır.

-Alban dili qədim türk dillərindən biridir. Albaniya dil və mədəniyyət baxımından Mesopatamiyada yüksək bir mədəniyyət qurmuş olan və kökləri Turan (Anau) mədəniyyətinə bağlı olan Sumer və Elam zümrəsi ilə eyniyyət təşkil edir.

Müəllif əsərinə yekun vuraraq göstərir ki, bu qısa tədqiqat işi, tarixin çəranlıqlarına gömülmüş olan milli mənşəyimizin bulunmasıdır.

Aydın Mədət oğlu Qasımlı,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

GİRİŞ

Azərbaycanın Şirvan (ən doğru oxunma forması Şervan) əyalətinin eyni adı daşıyan bir dövlət şəklində tarix səhnəsinə çıxaraq, qədim bir dövlət və mədəniyyət dövrü yaşayıb. İslamiyyətin zühurundan və miladdan çox-çox əvvəllər başlayan dövrlərdə bu məmləkətin adı Albaniya (erməni qaynaqlarında "L"nin "ğ" və ya "V"nin "b"yə çevrilməsi nəticəsində Ağvaniya) idi. Əski yunan, latın, süryani, erməni və klassik müsəlman müəlliflərin əsərlərində və XIX əsrdən etibarən aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən eimi nəticələrdə bu məmləkət haqqında ətraflı mövcud məlumatlar əldə olunub.

Bəzilərinə birbaşa, bəzən isə müqayisəli təhlil aparmaqla əldə olunan elmi nəticələr Albaniyanın bir türk məmləkəti olduğunu göstərməkdədir. Klassik müəlliflərin təbirincə, sağlam quruluşlu, gözəl çöhrəli, adət-ənənə etibarlı ilə sadə, xarakter etibarlı ilə dürüst, döyüşkən və ox atmaqda mahir köçəri Turani irqinə məxsus bu məmləkət xalqı haqqında başqa bir qiymət, hökm vermək də müşküldür. Belə bir hökm Albaniyanın güneyinə doğru əraziləri və yaylasını əhatə edən Atropateniya (Azərbaycan) və ya ələlxüsus Midya haqqında da verilmişdir. Midya üçün də "Turan Midyası" deyildiyi məlumdur. Strabona görə, gözəlliyi, boyu, xaraktercə doğru-dürüst olmaları ilə seçilən albanlar, at minməkdə, ox atmaqda və qılınclı işlətməkdə məharət sahibi olublar. Ən yaxşı atları yetişdirir, köçəri olmaqla bərabər kənd təsərrüfatı işiylə də məşğul

olurdular. Albanlar Günəş və Aya tapınırdılar.

Strabonun sözlərini S.Julienin Kök-türklər haqqında çin dilindən tərcümə etdiyi əsərdəki sözlərlə də müqayisə edə bilərik. Heyvan sürüləri bəsləyən və cins atlar yetişdirən cəngavər Kök-türklər, köçəri olmaqla bərabər bir qədər oturaq əraziyə malik idilər. Silahları yay, ox, zırh, çirit, mizraq və qılınclardan ibarət idi. At minməkdə məharət sahibi idilər. Çadırlarının qapısı Şərqə tərəf açılırdı.

Kök-türklərin Orhon abidələri üzərində təhqiqat aparan V.Bartold deyir: "Çin qaynaqlarında ən əski türklərin və sonralar da monqolların günəşin doğmasına səcdə etmələri anlaşıdır. Çadır qapılarının Şərqə açılması da eyni səbəblərdən doğur".

Gərəkədən, Herodotun yazdığına görə, miladdan öncə VI əsrin ortalarında Midyanın şimal hədudlarında, Xəzər dənizi hövzəsində yaşayan massaget türklərinin tanrılardan yalnız günəşə tapındığı və at qurban verdiyini qeyd edir. Çünki onlara görə, tanrılara layiq təbiətin sürətlisi Günəş, heyvanların isə ən sürətlisi at ola bilərdi.

Deguignesin "Hunların, türklərin, monqolların ümumi tarixi" adlı əsərində qeyd edildiyi kimi, miladdan öncə ikinci əsrdə Koyunlu Türk dövləti sərkərdəsinin İlhanı çin imperatoruna yazdığı məktubda "Göy ilə Yerin doğduğu, Günəşlə Ayın tənha çıxardığı Koyunluların böyük İlhanı" deyər özündən bəhs edirdi.

Tsin türklərinin İlhanı son bahar bayramındakı qurultay boyu hər səhər Günəşə və hər axşam da Aya ibadət etmək üzrə otağından çıxar və hər kəs də onu diqqətlə izləyərdi.

Bununla bərabər məmləkətin adı, bu məmləkətdən ən çox bəhs edən erməni qaynaqlarında Ağvanya (Ağvank və Ağuan), yunan və latın qaynaqlarında isə Albaniya olaraq yazılan bu kəlmələrin ifadə etdiyi mənanı və Albaniyanın mənşəyini bu millətlərin dilində, tarixində aramaq adəti adi bir hal alıb. Xristianlığın zühurundan sonra və ondan öncədən başlayıb 600 il sürən Turan Arsaklılar (Arsaxlılar) hakimiyyəti dövründəki müştərək bir həyatın təsiri altında ermənilərlə albanlar arasında çoxlu müştərək mədəni əlaqələri formalaşmış. Belə bir təsisatda verilən hökmləri bir çox erməni müəllifləri də irəli sürürlər.

"Ağvan" kəlməsinin "L"nin "ğ"ya və "b"nin "v"ya çevrilməsi sürətilə Ağvanın "Alban"dan törəməsi barədə yuxarıda bəhs etmişdik. Klassik erməni müəllifləri xüsusi əcnəbi adlarda "L"nin "ğ" ilə əvəzlənməsini özləri açıq formada yazırlar. Bununla bərabər "Ağvan"ı müstəqil əsaslı bir söz halında "sönməz odlar ölkəsi" mənasında "Azərbaycan"a bağlamağa çalışırlar. "Ağ" bir çox Hind-Avropa dillərində od mənasını daşıdığı üçün Ağvaniya Azərbaycanla eyni mənanı ifadə edə bilər. Erməni müəlliflərinin də Albaniyanın müxtəlif yerlərini Paytakarın Prensliyi daxilində od yeri, yeddi od dərəsi və yurdu kimi mənalara daşıyan bir məmləkət olduğunu yazır, bu fikir həmçinin klassik müsəlman müəlliflərinin əsərlərində də var. Məsudi Albaniya dedikdə Bakının qarşısındakı bir adadək vulkandan, Dimeşki isə Bakı limanında "Od adaları" mənasında "Cəzirətül-bürkan" adalarından bəhs edir. Ərəblər Albaniyanı (Ağvanyanı) "Muğan" formasına saldırlar ki, Muğ-Muğan atəşpərəst mənasını ifadə edirdi. Və Mu-

ğan coğrafi baxımdan qədim Paytakarını tamamiylə əhatə edirdi. Ən qədim Hindcədə isə oda və od tanrısına "Ağ"ni deyilirdi. Rig-Vedanın onuncu kitabında tanrılar ilə insanlar arasında əbədi bir münasibət rolunda təsvir olunan Od Tanrısı Ağni, sanki səmadan od oğurlayıb yerə endirməklə insanları səadətə qovuşdurduğu üçün Zevsin qəzabını qazanan və bu üzəndən Qafqaz dağlarında zəncirlənən Promoteyə çox bənzəyir. Hindistan od tanrısının Qafqazı və yaxın Şərqi od tanrısı ilə olan müşahidəsi, Latınlarda oda İgnis deyilməsi ilə də qüvvətləndirilməkdədir. Fəqət, oda tapınan, "Od-ata", "Od-ana"nın tərkib hissəsi bugünkü qırğız və qazaxlarda olduğu kimi, qədim Türklərin də mədəniyyətinin tərtib hissəsi olduğu həqiqətdir. Tarixi Albənlər, yenə ən qədim Türklər kimi günəşə sitayiş edən bir millət olaraq tanınmışdır. Bunlar hətta İran atəşpərəstliyinə qarşı əldə silah əsrlərcə cərpışmışlar.

Erməni müəllifləri "Ağ"nu "Lətif və dadlı" mənasında ifadə etdikləri kimi kimi "Vənk" və "Ank" adatlarının da məmləkət və diyar mənasında işləndiyi məlumdur. Ancaq Ağvank və ya Aquank - Ağvan məmləkəti deməkdir. Orhun abidələrində təsadüf edilən "Unk" ifadəsinin bu kitabəni ilk dəfə deşifrə edən V.Thomson çin dilində kral mənasına gələn "Vənk" kəliməsi ilə eyniyyət təşkil etdiyini fərz edir. Bartolda görə, Moğullar zamanında dəxi İran yazarları "Vənk"ı "Unk" şəklində yazırdılar. Albənlərin uzaq şərqlə münasibətləri isbat edildiyi təqdirdə, Arfəvənkın "Alp - Vənk"dən törəyərək "Ağvan krallığı" mənasında ifadə edə biləcəyi də ağla gələ bilər.

Amma Albaniya yalnız Qafqaza bağlı bir ad deyil.

Albaniya, Balkanlardakı Arnavudluq və Britaniya adalarındakı Şotlandiyanın qədim adıdır. Bu bənzəyiş bir çox alimlərin Qafqaz Albaniyası ilə Balkanlardakı Albaniya arasında irqi-tarixi bir münasibət axtarmağa sövq etmişdir. Beləliklə "Ağvan" kəliməsi də, bugünkü Əfqanlılar haqqında eyni şəkildə, yəni "Afgan"ın "Avgan"dan törədiyi bir nəzəriyyəni əmələ gətirmişdir. Fəqət "Erməni tezisi" deyərək tövsiyə edilən bu nəzəriyyənin çürüklüyünü də alimlərə görə isbat edib.

Əslən Arnavut olan və arnavutcanı yetərincə bilən mərhum Şəmsəddin Sami "Kamusül-alam"ında "Albaniya"nın arnavautca "əkinçi" mənasını daşıyan "Arban"-dan əmələ gəldiyini və Şotlandiyadakı "Albaniya"nın da eyni kökdən gəlməsinin dəqiqə ehtimal olduğunu irəli sürərək, Balkanlardakı Albaniyanın Qafqazdan başlanğıc aldığı haqqında tezisi müzakirəyə çıxarır. Doğrudan da bugünkü Albaniyaya latıncada "Albanenses" ilə birlikdə hətta "Arbanum" və "Arbanenses" deyilirdi. Bizanslılar bu məmləkətə həm "Albanun", həm də "Arbanon" deyirdilər. Qədim qaynaqlarda adı "Abanoi" olan bu məmləkət çağdaş anlamda "Arvantis" adını daşıyır ki, Osmanlı türkcəsindəki "Arnavutluk" da bu kəlimədən əmələ gəlib. Lakin bütün bu kəlimələrdə "r" ilə "l" hərflərinin yer dəyişdiyi və hər iki kəlimənin bu millətin dilində vahid bir mənə ifadə etdiyi nəticəsinə gəlmək olur. Və bu məmləkətə Albaniya adının verilməsinin təsadüfdən baş vermədiyini düşünməyə ehtiyac var. Biz Azərbaycandakı "Türk Albaniya" ilə Balkanlardakı "Arnavut Albaniya" arasındakı bənzərlikdə bir həqiqət izinin olduğu qənaətimizdir. Və

bu bağı da kəlimənin mənasının izahına çalışarkən görə biləyik.

V. de St. Martin "Albaniya" kəliməsini Şotlandiyada, Balkanlarda, Suriyada (Livan) və Alplarda, lazım gələrsə Qafqazda "dağ" mənasında işləndiyi qənaətimizdir. Albaniyalı müəlliflərdən Kagankatvatsinin "Agvanlar tarixi" adlı əsərinə 1860-cı ildə bir müqəddimə yazan Şahnazaryan ermənicə, yunanca, latınca və almanca Ag, Alp, Albus və Alp kimi dağlıq və ağılıq mənasına gələn kəlimələri qarşılaşdıraraq, Albanların açıq rəngdə saç və gözlərə malik olduqlarını və yaxud dağlıq bir yerdə sürü saxladığı üçün, belə bir ad almış olduqları nəticəsinə gəlmişdir. Lakin, bu nəzəriyyə də orijinal olmayıb, daha çox qədim zamanlara aiddir. Vaxtı ilə Plinius ilə Heliuss deyiblər ki, təbiətən buranın əhalisi gənclik çağlarında saçlarını açıq rəngdə bəzədirlər üçün, Albaniya öz adını məhz buradan, "Ab Ablus Cabillis" dən almışdır. Bu fərziyyə və nəzəriyyələr arasında Azərbaycana və Ermənistanı səyahət etmiş Eugene Boreya aid orijinal olan bir nəzəriyyə də vardır ki, "Albaniya" türkcədən latıncaya tərcümə edilmiş bir kəlimədir. Alimin bu iddiası gerçək sayıla bilər. 1848-ci ildə irəli sürülən bu iddiaya görə Albaniyanın mərkəzindən axan "Ak-su" çayı romalıların tərəfindən "Fluvius Albus" və yaxud "Aqua Alba" olaraq latıncaya çevrilib və məmləkətə də bu ad verilmişdir. Vaxtı ilə Albanus adını daşdığı ehtimal edilən bu çayın türkcədən latıncaya tərcümə edilməsi iddiası özlüyündə müəyyən bir işdir. Amma bu iddia həqiqətin tam ifadəsi sayıla bilməz. Biz "Albaniya" adının mənşəyini araşdırdığımız zaman çərçivəsinə

dağlıq, yüksəklik, ağılıq, parlaqlıq, qəhrəmanlıq, hürriyyət və hakimiyyət kimi bir çox mənaları daşıdığı, sırf türkçə bir kəlimə olduğunu və bütün digər bənzər sözlərin də bundan törəndiyini görəcəyik. Lakin Azərbaycandakı Albaniyaya "Türk Albaniya" deməyimizin səbəbi yalnız bu deyildir. Albaniyanın etnik təşəkkülü, təkamül istiqamətləri və tarixi müqəddəratı tədqiq edildiyi zaman bu məmləkətin "Türk" ünvanına sahib olduğu daha doğru anlaşılaçaq. Fəqət bu məsələlərin araşdırmasına başlamadan öncə Albaniyanın malik olduğu ərazini tanımağımıza ehtiyac var.

I

ALBANİYANIN COĞRAFİ DURUMU

1848-ci ildə vəfat etmiş məşhur Azərbaycan alimi olan Abbasqulu Ağa Bakıxanlı Qüdsi, qədim Albaniyanın ehtiva etdiyi Şirvan və Dağıstanın coğrafiyasına, etnoqrafiya və tarixinə həsr etdiyi "Gülistani-İrəm" adlı əsərində Şirvanın sərhədlərini belə tərif etməkdədir:

"Şərqdə - Xəzər dənizi; Cənub-qərbdə bu məmləkəti Muğan və Ermənistandan ayıran Kür çayı; Şimal-qərbdə, Kanıq (Alazan) çayı, İlus ölkəsinin cənub qismindən miras qalan bir xətt, ondan sonra Kürün və Tabasaran əyalətlərini Kazıkumuk və Kaytakdan ayıran Qafqaz dağ silsiləsindən ayrılan qollar. Buradan başlayan sərhəd xətti Darvag çayı boyu Xəzər dənizinə qədər uzanır. Bu surətlə Şirvan məmləkəti bugünkü Şirvan qəzası ilə, Salyan, Bakı,

Şəki, Dərbənd, Tabasar-Kürün sancaqlarını, Samur qəzasını və İlus ölkəsini cənub qismini əhatə etməkdə idi".

Abbasqulu Ağanın bu tərfi, qədim müəlliflərin əsl Albaniya haqqındakı məlumatlarına uyğun gəlməkdədir. Məsələn, Strabon Albaniyanın sərhədlərini, qərbdə: İberiya (Gürcüstan), şərqdə Kaspi (Xəzər) dənizi, şimalda Qafqaz sıra dağları, cənubda isə Ermənistan olmaqla təsbit etmişdir. Bu müəllifə görə, öz adlarını Xəzər dənizinə vermiş olan, fəqət bu gün mövcud olmayan Kaspi qövmünün (bugünkü Talış və Lənkəranda ibarət) "Kaspiane" adını daşıyan məmləkət də Albanlara aiddir. İberiyadan Albaniyaya keçid təşkil edən Alazan çayı boyunca quraq və susuz Kambizene səhrası vardır ki, Alban, İber və Erməni millətləri bu nöqtədə təmasa gəlirlər.

Batlamyus (Ptolemeus) isə öz coğrafiyasında, Albaniyanın coğrafi yerini belə tərif edir: Albaniya şimalda Sarmatiya, qərbdə İberiya, cənubda isə Ermənistanla əhatələnib, şərqdə Hırkanya (Xəzər) dənizinin sahili ilə Coana çayından Kür (Kirus) çayının mənsəbinə qədər yayılmaqdadır. Kür çayı, İberiya ilə Albaniyanı başdan-başa əhatə edir və Ermənistanı bu məmləkətdən ayırır. Bataqlıq bir sahə təşkil edən Nolodes adaları da Albaniyaya aiddir.

V əsr erməni müəlliflərindən Xorenatsiyaya görə, Albaniya, yəni Agvank, İverya (İberya-Vrats, yəni Gürcüstanın) şərqində olub, Qafqaz dağları civarında olan Sarmatyadan Kaspi (Xəzər) dənizinə və Kür çayı boyunca Ermənistan sərhədlərinə qədər uzanmaqdadır. Bu erməni müəllifi Albaniyanın vilayət və şəhərlərini sadalayarkən, Ermənistandan bir çox ərazi zəbt edildiyini də əlavə edir.

Xorenatsinin coğrafiyasının başqa bir nüsxəsindən istifadə edən Şahnazaryan, Albanlar tərəfindən zəbt edilmiş olan Ermənistan vilayəti və şəhərlərini iyirmidən çox olduğunu göstərir. Albanların zəbt və ilhaq etdiyi və etnik etibarilə özləri kimi Turani qövmlərlə məskunlaşan bu yerlər, Sisakan və yaxud Siunik (kiçik Siuni), Uti və Paytakaran bölgələrindən ibarət idi.

Sisakan, yəni kiçik Siuni, Qərbdə Göyçə gölü hövzəsi ilə Qars yaylasını, Şərqdə isə bu günkü Qarabağın dağlıq qismini ərazi sərhədləri daxilində alan böyük Siuni Sisakanın yuxarı yanında (yəni şimalında) idi. Başqa adları ilə Arçak və yaxud Arşakaşen deyilən bir prenslik bugünkü Gəncə bölgəsini əhatə edirdi.

Pliniusun Otene adını verdiyi Uti bəyliyi kiçik Siuni ilə Kür çayı arasında mövcud olub, Araz çayına qədər uzanır və bugünkü Bərdə, Ağdam və Tərtər bölgəsinin sərhədlərini əhatələyir.

Paytakaran isə, Utinin şərqində, Araz və Kür çaylarının vücuda gətirdikləri quruluşun cənubunda, Araz üzərində olub, çox zaman bu çayı aşaraq, Starabonun Kaspiane dediyi Talış və Lənkəran bölgəsini sərhədləri daxilində alaraq Xəzər dənizinə qədər yayılırdı.

Bu surətlə beşinci əsrdə, yəni Hun türklərinin dünyaya yayıldıqları, Albaniyaya bir neçə dəfə səfər icra etdikləri vaxtı həmçinin Ermənistanda hökm sürən Arsakalı (Arsaklı-Arşaklı) Türk sülaləsinin süqutu üzərinə, böyük Ermənistan konfederasiyasının 423-cü ildə tarixə qovuşduğu dövrlərdə, Albanlar Kür ilə Araz arasındakı sahəni əhatə edən Arana yerləşmişdilər.

VI - VII əsrlərdə, şimaldan gələn türk axınlarının durmadan daha artan basqıları qarşısında, Dərbənd civarındakı Albaniya paytaxtı da buraya daşınmış və o zamankı adı Partav olan Bərdə Albaniya dövlətinin ən yeni mərkəzi halına gəlmişdi. Burada, yəni, Partava bağlı Kagankaykut və yaxud Kalankayhut qəsəbəsində doğulan "Avganlar tarixi" əsərinin müəllifi Musa Kaqankavatlı VII əsrdə (başqa bir iddiaya görə, əsərin dördüncü hissəsi X əsrdə əlavə edilmişdir) yazmış olduğu əsərində, erməni müəlliflərinin hamısının yazdığı kimi, Albaniya (Avganya) olaraq xatırlmaqda və əsl Albaniyaya "şərq" və yaxud "şərq ölkəsi" deməklə kifayətlənir.

Müəllif 15 vilayətin cəmində təsvir etdiyi öz ana yurdu Albaniyanın şəhərləri arasında Çoğa, Çola və yaxud Çor adını daşıyan Dərbəndin alınması dövründən başlayaraq Albaniyanın bugünkü şimali Azərbaycanı tamamilə əhatə etdiyi anlaşımaqdadır.

Kagankatvatse Albaniyanın zənginliklərinə dair isə bu sətirləri yazıb:

"Hər cür faydalı sərvətləri və Qafqaz dağlarının təpələri ilə Albaniya çox zəngin və çox gözəl bir məmləkətdir. Böyük bir çay olan Kür (Kur) sakit axışı ilə böyük və kiçik saysız balıqları gətirməkdədir. Çayın hər iki tərəfindəki tarlalar buğda, şərab, petrol, duz, ipək, pambıq və sayı-hesabı olmayan zeytun ağacları ilə doludur. Dağlarda qızıl, gümüş, mis və s. məmulatlar istehsal edilməkdədir. Meşələrində aslan, pələng, bəbir və qartal, şahin kimi yırtıcı quşlar var.

Paytaxtı "Böyük Partav" şəhəridir.

II

ALBANIYANIN ETNİK TƏŞƏKKÜLÜ

Albanlar Araz ilə Kür çayları arasına çəkilməsi ilə Dərbənd keçidi ilə cənuba axan Sabir, Hun, Bulqar, Xəzər və s. türklərin basqısından müdafiə olmuşdu. Və daha VII əsrin əvvəlində Albaniya tamamilə Xəzərləşmiş olacaq ki, ərəblər eyni əsrin ortalarına doğru Azərbaycana istila etdikləri zaman, bütün Qafqaz ilə bərabər, Albaniyaya da "Xəzərilər məmləkəti" adını vermişdir. X əsrdə Azərbaycanda olmuş Müqəddəs Aras, Savalan və Ərdəbil bölgəsində səssiz dillərdə danışıldığını İbn Havkal bu dilləri nə azəri farscasına, nə də xalis farscaya bənzədiyini, A,semülküfi Ərdəbilin şimalında Ars və Baylakan bölgələrində Xəzər türkcəsinin yaygın olduğunu, hətta Fars əsillilərinin belə təmiz Xəzərcə danışdığını aydın qeyd edirlər.

VII əsrdə yaşayan Albaniya katolikosu Viro tərəfindən, Xəzər orduları baş komandanı Cebu-Hakan (Bizans müəllifləri bu Xəzər komandanının adını Ziibil və yaxud Zibel olaraq qeyd edirlər. "Cebu" adı Orhun abidələrində "Yabgu" və "Şadı" olaraq bəhs edilən validir. Bu ad yüksək məqam ünvanından birincisi olaraq təsvir edilməkdədir. Barthold deyir ki, Biz bu iki ünvanı (yəni Yabgu ilə Şadı) ərəblərin VIII əsrdən bəri mücadiləyə başladıkları türk əqvamında da görürük. Təbəri daha VII əsrdə Toharistan türklərində "Cebguye" və "Sad" ünvanını xatırlayır. "Cebguye"nin eynən "Yabgu" olduğu aşkardır.

Yabğunun oğlu Şatın adma altı şəhər təsis etdiyini yazan XIII əsr erməni səlnaməçilərindən Gəncəli Kirakos bu şəhərin Şatar, Şəki, Şamahi, Şaporan, (Şapuran-Şabran) və Şamkordan ibarət olduğunu da qeydlərinə əlavə etməkdədir. Bəzi şəhərlərin Virodan daha daha öncə mövcud olduğu, bu şəhərlərin qurulmasının tarixi hadisələrə tamamiylə uymamaqdadır. Bu şəhərlərin daha ziyadə inşa edildiyi mənasında qəbul edilməklə bərabər, Xəzərilərin bu dövrdə artıq məskunlaşmış olduqlarını səlnaməçinin göstərməsi çox mühümdür. Hələ Şirvanın Xəzərilərə aid bir türk şəhəri olaraq göstərilməsinin ayrıca əhəmiyyəti var. Zira, "Şirvan dövləti"nin öz adını "Şirvan" şəhərindən aldığı haqqında tarixi dəlillər vardır. Mövzumuzdan kənar olan bu məsələyə yalnız diqqət edib keçərkən, bunu da qeyd etmək lazımdır ki, "Şirvan"ı farsca "Şir" və ya "Ənuşirvan" a bağlamaq cəhdi heç bir ciddi əsasə dayanmayır. Bir qövм adı olaraq "Şirvan" kəliməsinə Ənuşirvandan əsrlərlə əvvəl rast gəlinir. Əsərləri miladdan öncə III əsr süryani müəllifi Mar-Apas-Katinadan eyniylə tərcümə olduğu isbat edilən, V əsr erməni müəllifi Horenatsi, hökmdarlarına xaqan dediyi və bugünkü şimali Qafqaz ilə şərq Avropanın Don-Aral bölgələrini də əhatə edən "Asiya Sarmatyası" camiasından bəhs edərkən, bu camianı təşkil edən 53 millət arasında Hun, Xəzər, Barslı və Masaget türkləri ilə bir arada, 44-cü millət olaraq "Şirvan"lardan da bəhs edir. Sasani hökmdarı birinci Xosrovun ləqəbinin ərəbcə surəti olan "Ənuşirvan" isə X əsrdə Firdovsi tərəfindən uydurulmuşdur. Bu ləqəbin Sasanilər dövründəki əsl forması Pəhləvicə "Enoşek" və pazencə

"Enoş" kəlimələri ilə, yenə Pəhləvicə "Ruan" və zəndcə (Avestanın pəhləvi dilinə tərcüməsinin adı) "Ruan" kəlimələrinin tərkibindən ibarət olub, məna baxımından "ədəbi ruhlu" demək idi. Firdovsi bu "Enoşek-Ruvani" və yaxud "Enoş Ruanı" I "Nuşirivan" şəklinə saldı və Burhan-ı Katiyə görə, "Nuşin-Rəvan" tərkibi "şirin və lətif ruhlu" mənasında izah olundu. Bu, Aguanya kəliməsindəki "Agu"nun ermənicədə və çox ehtimal Albancada "şirin və lətif" mənasında izah edilməsindən də irəli gəlir. Qədim erməni müəllifləri "şirin və lətif" mənasında olan bu "Agu"nun hələ miladdan öncə III əsrdə böyük Arsak tərəfindən ilk Alban kralı Arana, yaxud Sisaka verilmiş bir ad olduğunu qeyd edirlər. Lakin "Agvan"ın "Alban" kəliməsindən dəyişmə olduğu məlumdur. "Alban"ın isə özlərini Saka türklərinin xəlifələri sayan Yakut türklərində "dadlı və lətif" mənasını ifadə etdiyi də yaxşı diqqət çəkən məqamdır. Daha doğrusu Yakut türklərində "Alban" kəliməsi eyni zamanda "Hiylə" mənasını daşıyır. Fəqət bu "hiylə" kəliməsi "sehir" in başqa bir ifadəsi olduğu üçün, şamanizmin müqəddəsliyə yaxın bir məfhumu ola bilər. Və bu "hiylə və sehirbazlıq" da mənəvi bir "şirinlik" və "sehirbazlıq" ifadəsinə bağlıdır. Lakin "Ağu" formasını almış olan "Alban"nın məna etibarıyla əsl məğzini qoruyub saxladığı və "Nuşin-Rəvan"ın bu kəlimədən tərcümə edildiyi iddia edilə bilər.

Nə olursa olsun "Ənuşirvan"ın mənşəyini təşkil edən "Ənuşek-Ruvan" ifadəsi hələ mövcud olmadan və bu ləqəbi istifadə edən Sasani hökmdarlarından əsrlərcə əvvəl, qaynaqların "Şervan" ilə bugünkü şəklində qeyd etdi-

yi "Şirvan" mövcud idi. Bu "Şirvan" ilə bugünkü Bakı ilə Quba arasındakı "Şabran" və ya "Şeberan" şəhəri arasında bir münasibət axtaranları haqlı saymamaq imkansızdır. Klassik müsəlman müəlliflərin, məsələn "Hududül-aləm" müəllifi Şabəranı Şəveran şəklində qeyd etdiyi kimi, Yaqut Həməvi də Şabəranın həqiqətən "Şervan" demək olduğunu yazır.

Qədim qaynaqların türk xaqanı Əfrasiyabın paytaxtı olaraq qeyd etdikləri bu Şabəran ilə, katalikos Vironun Xəzər bəyi Şat üçün inşa etdiyi bir şəhər olaraq göstərilən Şaporan arasındakı əlaqə isə gözə görünəcək qədər ayındır. Professor Zəki Vəlid Toğan bəy bu Şabəranın Miladi 305-ci il tarixlərində Albaniyaya köçmüş Sabır türklərinin adını daşdığı qənaətindədir. Bu qənaəti şübhə ilə qarşılayan Şərif Baştaf "Türk tarixi qurumu bülleteni"ndə (V, sayı 17/18) Sabır türklərinə həsr etdiyi əsaslı tədqiqatlarını da Sabırların Saber, Saper, Sivar, Suvar yazılış formaları ilə bərabər, Saber, Şaper və Şoper yazılış formalarını da qeyd edir. Bu dəlillər Şabəran ilə Şaporanın eyni şəhər olduğunu və bununla da Sabır türklərinə aid olduğu da qənaətedici faktdır. Bu Sabır türkləri yuxarıda adı keçən və sonraları Şirvanın mühüm bir qismini təşkil edən Uti vilayətini işğal edib yerləşənlər idi. Horenatsinin qədim Saka (İstikya) dövlətini, ondan sonrakı Hun imperatorluğunun bir qismini və sonra Xəzər dövlətini təşkil edən, Asiya Sarmatya-sı adı verdiyi məmləkətdə saydığı 53 millətdən biri də Basıl və ya Baslık dediyi millətdir. Kaqankavatlı bu millətə Basıl adını verməkdədir. Horenatsinin miladdan öncə II əsrdə Xəzərilərlə birlikdə Ermənistanı yürüş etdiklərindən bəhs

edən, bəzələrində ilk dəfə məlumat verdiyi bu qövüm, hələ miladi II əsrin sonu ilə III əsrin əvvəlində yaşayan süryani müəllifləri tərəfindən yazıya alınmışdır. Bunlar İdil çayının sahillərində yaşayırdılar, Xəzər dövləti zamanında Xaqanlar yalnız bunlardan qız alırdılar. Bu millətdən Heredot və Batlamyus da bəhs edib. Heredotun Saka cəmiyyətində "hökmdar iskitlər" deyə göstərdiyi bu türklərdən ibarət olduğu bəllidir. Bu "hökmdar iskitlər" kəliməsinin də Barslı və ya Basıl ilə yunanca hökmdar mənasına gələn Vasil və ya Vasilikosun bir bənzərlik ərz etməsi artıq anlaşılməqdadır. Horenetsinin II əsrdə Xəzərlərlə bərabər gəldiklərindən bəhs etdiyi, millətdən çox əvvəl, hər halda Sakaların miladdan öncə etdikləri köç axınları əsnasında gəlmələri təmin edilən bu Barşlılar bugünkü Borçalıların əcdadı idilər. Onların yerləşdikləri Albaniyanın qərbindəki sahə Strabonun Kambizene, Horenatsinin isə Albaniyanın üçüncü əyaləti olaraq göstərildiyi Kambeçanın qərbə doğru ərazilərini təşkil edirdi.

Kaqankavathlı tətəfindən Kapiçan olaraq dəyərləndirilən Kambizene-Kambeçen isə, savaş geyimləri düzəldən mənasını daşıyır, türkcə Köbeçi deməkdir. Və bu gün də eyni iş məsləyini davam etdirən Kubaçlıların bu türklərin ata-babası olduğu qəbul edilməkdədir.

Horenatsi də Albaniyanın dördüncü əyaləti olaraq Şaki-dən bəhs etməkdədir. Bugünkü Şakidən ibarət olan bu Şaki bəyliyi sakkiz vilayətindən birini təşkil edən və Erməni müəlliflərinə görə, "Sakalar yurdu" mənasına gələn Şikaşen və ya Strabona görə, Sakasenin qısaldılmış bir forması idi. Bu Saka-İskit adlarına Albaniyanın digər

yerlərində də sıx-sıx rast gəlinir. Mənası ermənicə, süryanicə, qədim və yeni farsca, yunanca və latınca izah edilməyən "Si" qövmü də bu cümlədən idi. Bu ad böyük və kiçik Siunu (Sisakan) bəyliklərinin başında gəlir və "Si millətinin məmləkəti" mənasını əmələ gətirirdi. Horenatsiya görə, İranlılar bu məmləkətə Sisakan deyirdilər. Bu kəlimə Pliniusun (VI, 10) əsərində Sakasani yazılış formasında qeyd edilir. Burada ayrıca Sisakan şəhəri və Sakalar qayası, mənasına gələn Şışakar məhəlləsi belə mövcud olub.

Klassik erməni müəlliflərini bundan yüz il əvvəl rusçaya tərcümə etmiş olan Karapet Patkanyanın Horenatsin coğrafiyasına əlavə etdiyi notlarda bu "Si" qövmünün kimliyini təyin edə bilmir. Halbuki Aristov, "Türk qövmələrinin etnik tərkibi" adlı əsərində bu "Si"lərin Sakalardan ibarət olduğunu aydın formada qeyd edir. Çin qaynaqlarının "Si", "Su", "Şe", "Şu" və "Çu" şəklində vurğuladıqları bu Saka türkləri vaxtiylə Tanrı dağlarının çevrəsində yaşayırdılar. Bunların hissə-hissə buradan Hindistana, İrana və Avropaya yayıldıqları məlumdur. Şərqi İran yaylası üzərində "Si-Stan" dövlətini qurmuş bu türklərin bir qolu, eynilə Hunlar, Göy-Türklər və Moğollar zamanında olduğu kimi, şərqi Avropanı istila etdilər. Yunan müəllifləri Sakaları və başqa bir çox qövmələrini özündə ehtiva edən "Skit" (İskit) cəmiyyətinin ən qüdrətli zümrəsi hesab olunurdu. Bununla bərabər Saka adı ilə orta Asiyada hakim millət və onların ön Asiyaya, indiki Azərbaycana keçən qismini qəsd etməkdə idilər. Şərqi Avropada məskunlaşanlar isə sadəcə "Skit" adı ilə adlanırdılar. Sakalar şərqi

Avropaya gələrkən şimali Qafqazda yerləşən Kimmeriləri Qafqazın cənubuna, yəni o zamankı Albaniyaya, oradan da kiçik Asiyaya doğru sürüklədilər. Yunan müəlliflərindən Prokopiüs bu Kimmeriləri, sonrakı Bulqarların nəsil başlanğıcı olaraq göstərir. "İran Xəzər rəvayəti" də Bulqarların nəsil başlanğıcı kimi "Kimari"lərdən bəhs edir. Yəni Yunan müəlliflərinə görə Skitlər, Türk qövmləri kimi, kımız içirlər və südü qurudaraq "qurud" düzəldirdilər, əqidəcə Şaman idilər. Xaricilərə qarşı müdafiə işlərindən və daxili çəkişmələr səbəbindən mal-mülk toplamaqdan çəkinirdilər. Düşmənlərinə qarşı mərdanə savaşırdı, daxilən zəngin, səmimi, sadə insanlar kimi tanınırdılar. Bunları Homer və digər yunan müəllifləri də idealizə etmişdilər.

Horenatsi öz coğrafiyasında "İskitya" maddəsinin ilk başlanğıcında türklər qeydini də bura əlavə etməyi unutmamışdır.

Herodotun bəhs etdiyi bu "hökmdar iskitlər" türklərdən başqa qövmləri də əhatə etdiyindən bu cəmiədə hakimiyyəti əllərində tutanların Barshi türklər olduğu anlaşılmamışdır. Miladdan öncə VII əsrin ortalarından bu Sakaların Qafqaz dağ silsiləsini təqib edərək Dərbənd bölgəsinə yaxınlaşdıkları və Albaniya ərazisi üzərindən Midyaya qarşı Asuriyanın yardımına yetmək üçün Asiyaya yayıldıkları məlumdur. Herodotun xəbər verdiyinə görə, iyirmi səkkiz ildən sonra Midya kralı tərəfindən başbuğların qətlə yetirilərək məğlub edilən Sakalar yenə bu yol ilə geri dönmüşdülər. Son zamanlarda şimali Azərbaycanda aparılan arxeoloji araşdırmalarda əldə edilən nəticələrə görə, bu Sakaların tamamiylə geri dönməsi olmayıb, bəlkə

Albaniya daxilində böyük kütlələr halında yerləşdiyi göstərilmişdir. İndi "Si, Sisakan, Sakasen, Şaki" və s. coğrafi adlar bu yerləşmənin bir əsəridir. Zəki Vəlid Toğana görə, (Ümumi Türk tarixinə giriş, I, s. 159/160): "Sakalar, miladdan öncə 665-ci ildə, Asur kitabələrində adı "Gogu" və ya "Gog" şəklində keçən hökmdarlarının komandası altında, Kür çayını keçərək, Gəncənin qərbində "Gogaren", şərqində isə "Sakasen" adını verdikləri coğrafiyada yerləşdilər. "Sakasen" adı, "Saka" kəliməsinin şəhər və türbə mənasına gələn, türkçə "Sin" sözü ilə birləşməsindən ibarət olub, aşağı İdildəki "Saksın" şəhərinin adı ilə eynidir. Uzaq şərqdə "Hatun-Sin" və Moğolustandakı "Balgasin" da bu cümlədənədir".

Horenatsinin Uti bəyliyi şərqində, Ermənistanın 13-cü əyaləti olaraq göstərdiyi, fəqət o dövrdə İberiyaya daxil olduğunu təsvir etdiyi "Gugark", Strabonun qeyd etdiyi "Gogaren"dən başqa bir yer adı deyildi. Horenatsi bu Gogaren-in qonşuluğundakı "Tayk" əyalətinin "Kog" (Kol) bölgəsində, miladdan öncə II əsrdə Bulgar türklərinin yerləşdiyini, Süryani müəllifi Mar-Apas Katina nəqlən təsvir etməkdədir.

Yuxarıda Strabonun "Kaspi" və "Kaspiane"dən bəhs etdiyini qeyd etmişdik. Herodotda da adı keçən və Yunan müəlliflərinin Kür çayı mənsəblərində bir tayfadan bəhs etdikləri bu Kaspilərin İrani bir qövmlə olmadığı qəbul edilməkdədir. Bu gün Hindukuşda yaşayan "Buruşak", Buruşaskilərin əcdadı sayılan Kaspilər miladdan öncə 4500-9000-ci illərdə yaşamış olduğu təxmin edilən və Türkiyənin Aşqabad bölgəsində meydana çıxarılan

“Anau” mədəniyyətinin də sahibi olduğu təxmin edilməkdədir.

Bu, Buruşakların (Kaspilərin) ancaq yaxında tədqiq edilməyə başlayan dillərində bir çox türkcə sözlər tapılmışdır. Bu dilin böyük lüğət və qrammatikasını Dr. L. R. Lorimer nəşr edib. Qafqazın Abxaz dili ilə də bir yaxınlığı ərz edən bu dildə ədatların Fin-Ugur tipində olduğunu tədqiq edən alimlər, bu türkcə kəlimələri, Pamir Kırkız şivəsinin təsiri ilə yorumlamağa çalışsalar da, mövcud kəlimələrin bir çoxunun ölmüş qədim bir türkcədən alınmış kəlimələrdən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmişlər. Məsələn, “Kayınpeder” yerinə “Azk-ir”, “Kayıinvalida” yerinə “Azk-kız” deyilməkdədir. Bu isə dil qanunlarında kişi cinsini bildirən “ir” və qadın cinsində “qız” ilə uyğunlaşan bir türkcənin əslisi olaraq qəbul edilməkdədir. Yenə bu qövmdə göz yerinə “ilşi”, yəni “əlçi”, çuxur mənasında “kol” yəni “göl”, “dəmir” yerinə “çumar”, cəza mənasında “üs” yəni “öç” istifadə olunmaqdadır.

Bu Kaspilərin vaxtiylə Sumerlərlə bərabər Altaylıların qonşuluğunda yaşamış olduqları dəqiq təxmin edilməkdədir. Zəki Vəlidiyə görə, (Ümumi Türk tarixinə giriş c. I) Anauda və Xorasanın digər yerlərində Aryanilərdən öncəki mədəniyyəti bu xərəbəliklərdə bir çox mədəniyyət və at sümükləri ilə tarixləşən Altay qövmlərinin əcdadları ilə bu Kaspilər yaratmışlar. Samur və digər ön Asiya mədəniyyətlərində iz buraxmış o qədim Altaylılar ilə bərabər bu Kaspi qövmlərinin əcdadları bulunmuşlardır.

Albaniyanın etnik siması haqqında iki klassik erməni müəllifi, Horenatsinin, Albaniyada altıncı əyalət, Kaqan-

kavatının isə mühüm bir şəhər olaraq olaraq göstərdiyi “Balasakan”ı da xatırlamağımız lazımdır. Bu ad altında Sarmatya camiasında Xəzər, Hun, Barslı, Massaget və digər türklərlə birlikdə bir qövmin yaşadığını yenə erməni müəllifi Vardapet Egişedən öyrənirik. Horenatsinin coğrafiyasını rusçaya tərcümə etmiş Patkanyan bir ehtimal halında, bunu “Bal” və ya “Balas”, “Bağ” və ya “Bağas” adlı məchul bir millətin şəhəri və şimali Azərbaycandakı Beyləqan və ya Balakən ilə eyniləşdirməkdədir. Zəki Vəlidi Toğan isə, İslam Ensiklopediyasında Türkistandakı “Balasagun” şəhərinə həsr etdiyi məqaləsində bu xüsusda bunları yazır: “Orhun çayı üzərindəki Uygur paytaxtının adı olan “Qara-Balgasun”un ikinci kəliməsi və Kazak səhrasında rast gəlinən “Balgasın” adı, cənubi Qafqaza köç edən Hunların paytaxtlarının adı olan “Balasagan” kəliməsi ilə eyni mahiyyət daşıyır. Əgər “Balgasın” şəkli əsldirsə, kəlimənin sonundakı “sın” qəbir və şəhər mənasını özündə ehtiva etdiyindən, bu ad “Balga-sın” və yaxud “Balığ-sın” şəklində izah edilə bilər”.

Bu izahdan “Balasakan” şəhərinin Hunlar tərəfindən qurulmuş bir Türk şəhəri olduğu anlaşımaqdadır.

III

ALBANIYA TARİXİNƏ
ÜMUMİ BAXIŞ

Albaniyanın coğrafi və etnik yönünü mümkün olduğu qədər bəlli etməyə çalışdığımız bu ümumi və qısa izahatdan sonra, bu məmləkətin tarixi seyri üzərində də bir az durmaq istərdik.

Kaqankavatlı "Avqanlar tarixi" adlı əsərinin "Böyük Arsak Avqan dövlətini qurur" başlıqlı dördüncü fəslində eynilə belə deyir: "Burada Avqan, (yəni Alban) bəyliyi başlayır. Böyük Qafqaz sıra dağlarının ətrafında yaşayan millətlərin nə zamandan bəri buralarda yaşadıklarını bilmirik. Bu xüsusda böyük Arsaka qədər oxucularımıza bir şey söyləyə bilmərik. Böyük Arsak şimal sərhədlərini təyin edərkən, Qafqaz ətəklərində dağ yaylalarında və keçidlərində yaşayan qövmələri dəvət edərək, itaətə çağırır və hökmdara vergi vermələri üçün onları inandırdı. Ondan sonra bu yerlərə bəylər və idarəçilər təyin etdi. Əvvəlcə böyük Arsakın əmri ilə, Nuhun oğlu Yasəf nəslindən Sisakanın soyuna mənsub Aran hökmdar təyin olundu. Aran Araz çaylarından Gnarakert qalasına qədər Agvanyanın bütün düzlərinə və dağlarına sahib oldu. Və şirin və lətif xarakterinə görə bu məmləkətə də "Agvanya" deyildi. Çünki xoş təbiətinə görə ona "Agu" (yəni şirin) deyilirdi. Deyirlər ki, Partyalı böyük Arsak, Aranın cəsur və qəhrəman nəslindən təşkil edilən min nəfərlik ordulara valilər təyin etdi.

Kaqankavatlının beşinci əsr müəllifi Horenatsidən sitat gətirdiyi söylənilən bu məlumatın Horenatsi tərəfindən də III əsr süryani müəllifi Mar-Apas-Katinadan alındığı məlumdur. Aradakı fərq budur ki, Horenatsi "Agu" sifətini arana deyil, həqiqətdə Aranın da mənsub olduğu Sisaka verməkdədir. Kaqankavatlı bu fikir dəyişimini etməklə Albanların yerləşmiş olduğu Aran məmləkətini də hüquqən Albaniyaya bağlamaq istəmişdi.

Lakin burada ən əhəmiyyətli nöqtə Partyalı Arsaklıların oynadıqları mühüm rol və buranın keçən bəhsdə izah etdiyimiz kimi "Saka" adlanan Sisakanın soyuna mənsub olmalarıdır. Bu cəhətin Albaniyanın mənşəyini Türklüyə bağlaması baxımından əhəmiyyəti vardır. Bilirik ki, böyük İsgəndərin ölümündən sonra yaxın şərqin siyasi siması tamamiylə dəyişmişdi. Milladdan sonra 330-cu il tarixində Əhməni səltənətini yıxan Böyük İsgəndərin ölümünü aşağıdakı Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanın dövlət olaraq yenidən siyasi həyata qovuşmuşlardı. Fəqət miladdan öncə 256-cı ildə baş verən Partyalıların istilası bu siyasi təşəkküllərə son vermiş və yaxud onları, bir sülalə hakimiyyəti altına almışdı. İranda miladdan öncə 256-dan miladdan sonra 214-cü ilə qədər hökm sürən "Saka", "Kuşan" və yaxud "Eftalet"- "Ak-hun" türklərindən olan bu Partyalılar erməni müəlliflərinə görə kiçik Qafqazdan Mesopotamiya və Suriyaya qədər olan dağlıq ərazidə sayları 900-ə çatan müxtəlif bəylikləri birləşdirərək "Ermənistan" adı altında bir konfederasiya qurmuşdular.

Sülalənin qurucusu olan Arsak, XIII əsrdə olduğu kimi, miladdan öncə də Oğurca yanında Xəzər dənizinə

tökülən Amudərya çayının Sarıqamış qolunun aşağı qismində, yəni indiki Aday (Adağı) qəbiləsi olan yerdə yaşamış köçəri və heyvandarlıqla məşğul olan Dahae qövmünün Aparn, yaxud Parn (ehtimal ki, Baran) adı yaranmışdı. Bu sülalənin qurduğu yeni dövlətin adı süryanicə olub “dağlıq məmləkət” mənasında “Armeniya” idi. Əhalisinin etnik tərkibi isə, əksəriyyət etibarıyla “Haik” deyilən, bugünkü ermənilərdən başqa tayfa və irqlərə mənsub olub, xüsusi ilə şimal bölgələri, yəni Araz və Kür hövzəsi Saka və Hun kimi türk ünsürləri ilə məskun idilər. Bu türk sülaləsi miladdan sonra 428-ci ilə qədər bu vaxt ərzində hakimiyyətdə olmuşdur. Alabanyanın bir dövlət şəklində təşəkkül hadisəsi də bu sülalənin bir əsəri olaraq zikr edilməkdədir. Bu sülalənin ermənistanda süqutu üzərinə Albanların Aranı işğalı da tarixi faktlara istinad etməklə izah edilə bilər.

Horenatsi bu xüsusda eynilə bunları yazır: “Böyük İsgəndərin ölümündən 60 il sonra, Antiokh Teosun hökmdarlığının on birinci ilində, Partyalılar Kuşanlar məmləkətində qəhrəman Arsakın komandası altında üsyan etdilər”.

VII əsr erməni müəllifi Sebeosa görə:

“Balşahastan deyilən Kuşanlar məmləkətində “Tetal” (yəni Eftalet və yaxud Af-hun) kralının oğlu Arşak üsyan etdi. Onun dörd oğlundan birincisi Kuşanların, ikincisi Kilikiyalıların, üçüncüsü Partyalıların, dördüncüsü də Ermənistanın kralı oldu”.

Digər erməni müəlliflərinə görə, Arsakoğulları arasında birinci yeri İran kralları, ikinci yeri Ermənistan kral-

ları, üçüncünü Hindistan Kuşan kralları, dördüncünü də Qafqazın şimalındakı Masaget kralları işğal edirdi.

Firdovsinin vəsf etmiş olduğu bu sülalənin türk olduğu haqqında erməni müəllifləri həmfikirdir. Kaqankavatının əsərinin rus dilinə tərcüməsinə əlavə qeydlər edən Patkanyan bu xüsusda deyir ki: “Erməni müəlliflərinin Kuşan, Tetel, Fetal və Eftalet, İranlıların Hayatele və ya Af-Hun dedikləri millət, Ceyhun boyunda yaşayan türklərdir. Sebeos da Maskut və ya Massagetlərin hökmdarlarına xaqan ünvanı verməkdədir. Erməni müəlliflərinin dağınıq halda olan bu xüsusdakı məlumatları bir araya toplanınca, bu nəticəyə gəlirik ki, Arsaklılar böyük Asiyada böyük bir nüfuz sahibi olublar. “Bir səltənəti əllərinə almaq üçün qəlblərində kiçik bir arzu tutmaları kifayət edirdi. Bunlar qonşu məmləkətlərdə öz soylarından olan kralların hökm etməsinə çalışdılar. İranda, Ermənistanda, Albaniyada, Gürcüstanda və Massagetlərdə bu soya mənsub sülalələr hökm sürürdü. Arsaklılar dövründə bu əhatədə olan dövlətlər arasında hakim olan sülh, yaxşı qonşuluq və dostluq münasibətləri yalnız bu şəkildə izah edilə bilər. Sasanilər dövründə isə bu sülh alt-üst olmuşdu.

Erməni müəlliflərinin bəhs etdiyi bu Kuşan, Eftalet və sairə türklər haqqında izahat verən Zəki Vəlidî (Umun Türk tarixinə giriş, C. I, S. 41, 42, 45, 46) yazır: “Qədim Sakalar hökm sürdüyü orta Tanşanda (Tanrı dağları) “Usun”i mində bir qövm bu Sakalara qonşu bir qövm qismində hələ miladdan öncə III əsrin sonları tarixində görülür. Bunlar da hətta qədim Bozqurd ənənəsi vardı. Usunların şərqində doğu Tianşanda bir də “Abdal” və yaxud “Hep-

tal" deyilən bir tayfa yaşamaqdadır ki, Karluk və Kencinə türklərinin əcdadı sayılırdılar. Bunların Çin qaynaqlarına bəlli olan digər adları da "Hua" idi. Bunlar çinlilərlə münasibətdə idilər və Hint hüdudunda da bir çox hadisələr törətdilər, Pencabı ələ keçirdilər. Paytaxtları Belhin şərqində, indi Kunduz civarında olan "Varvaliz" (yaxud Valvaliç) şəhəri idi. Heptallər Usunların ölkəsinə də sahibləndilər və nəticədə hakimiyyətlərini genişləndirdilər. Miladdan öncə 114-cü ildə Çinlə Qaradəniz sahələri arasında, bu hakimiyyət sayəsində geniş ölçüdə ticarət inkişaf edirdi. Bu dövrdə ön Asiya və İranda mənşə etibarıyla "Skit" olan bir sülalə hakim idi. Sülalənin başında Arsak və onun oğulları dururdu. Bunlar İrani tayfalarını yenib, hakimiyyətləri altına alırdılar. Strabona görə, bunların köçəri həyat tərzləri, Skit adətləri qonşular üzərində qalib olmalarını təmin edirdi. Arsaq çətin vəziyyətə düşdüyü zaman müttəfiqi olan "Apasiak", "As", "Pasiak" yəni, Peçeneklərin yardımına müraciət edirdi. Yəni Arsaqın qüvvət mənbəyi Skit qövmləri, hücum hədəfləri də İran tayfaları idi. Arsaqlar az bir zamanda Amudəryadan İndua və ön Asiyada Fırat çayına qədər uzanan ölkələri fəth etdi və miladdan öncə 53-cü ildə Karrahdə Romalıları məğlub edib, məşhur komandanları Crassusu öldürdülər. Bu hadisə, orta Asiyada Hun və Kuşanlar hakimiyyəti dövründə, bu iki dövlətin təşəkkülü və şərqdən gələn köçlər səbəbi ilə qərbi Türkiyədə toplanan nüfuz konsentrasiyasının İran yaylalarına yayılması deməkdir". Arsaqlar səltənəti dövründə kiçik Asiyadakı krallıqları bir-bir sıradan çıxardan Romalıları nəhayət Ermənistan sərhəddinə çatdılar. Miladdan öncə

68-ci ildə Lucillusun komanda etdiyi Roma orduları Ermənistanı əzərək Atropaten (Cənubi Azərbaycan) krallığına qədər irəliləmiş, bugünkü Naxçıvan civarında olan Ermənistan paytaxtı Artaksata şəhəri yaxınlığında Ermənistan kralı Tigranesi darmadağın etsə də, Albanlar qarşısında acı məğlub olmuşdu. Miladdan öncə 66-cı ildə Ponpeus Magnus, Roma ordularının başında Ermənistanı tamamiylə işğal altına aldı, Albaniya isə bu müqavimətə qarşı çıxdı. Srtabona görə, o dövrdə İberlərdən qüvvətli bir ordu formalaşdıran Albanlar Pompeusa qarşı 60.000 piyada və 22.000 suvari ilə mübarizə aparmışdılar. Amma Kür sahillərində baş verən meydan müharibəsində Albanlar məğlub oldular. Bununla bərabər müqavimətdən vaz keçmədilər. Qısa müddətdən sonra ikinci bir ordu ilə yenidən Romalıları qarşı hücum keçdilər. Strabon deyir ki, Albanlar və İberlərin xarici istilaya qarşı müharibələrində, səyyah (köçəri) çobanlar yardım edirdilər. Şimali Qafqaz küçələrində köçəri türklərdən ibarət olan bu "çobanların" Albanlara və İberlərə yardım etməsi, Arsaqlı sülaləsi ilə olan birliyin nəticəsi idi.

İrandakı Arsaqlı Eşkanıyanlarla Roma arasında müharibələr davam etdiyi müddətdə Albanlar və digər qonşu məmləkətlərin Arsaqlılar tərəfinə daima yumşaqlıq göstərməsi də eyni səbəblərdən irəli gəlirdi. Halbuki arsaqlıları təqib edən Sasanilər dövründə bunun tam əksinin şahidi oluruq. Bu dövrdə Albaniya ilə İberyanın Romanın yardımını ilə İrana qarşı müharibə etdiklərini Ankaranın məşhur tarixi August məbədidəki kitabələrdən də öyrənirik.

"Agvanlar tarixi" müəllifi Arandan sonra gələn 10 Arsaklı hökmdarının adını çəkməkdədir. Bunlar miladdan öncə III əsrin sonundan V əsrin axırına qədər (488) hökm sürmüşlər. Müəllif sülalənin qurucusu olan Arandan sonra III əsrin sonunda hökm sürən Vaçağana qədər aradan keçən beş əsrdən ziyadə bir zamanı sükut ilə yad edir. Bunun müqabilində Yafəsdən etibarən "Böyük Arsaklılar" sülaləsinə qədər, 47 hökmdar adı çəkir və bəzilərinin tarixdəki rolunu da qiymətləndirir. Məsələn, Yafəsdən etibarən 11-ci hökmdar olan Aran zamanında Həzrəti İbrahimin, 12-ci hökmdar "Gözəl Aray"ın vaxtında İshak Peyğəmbərin, 32-ci hökmdar Perçin zamanında Davud Peyğəmbərin gəldiyini yazır. Erməni müəllifləri bundan, Arsaklılardan öncə Albaniyada Erməni-Haik sülaləsinin hökm sürdüyü mənasını çıxartmağa çalışsalar da bu Aran məmləkətini Albaniyaya bağlamaq cəhdi kimi, uydurma bir şəcərə olduğu şübhəsizdir. Lakin bu şəcərə tarixin dərinliklərinə gömülmüş parlaq bir keçmişin boşluğunu doldurmaq ehtiyacından da yaranmış ola bilər. Çünki Albaniyanın Arsaklılardan öncəki tarixi heç də boş deyildir. Bunu, miladdan öncə 4500-9000-cu illərinə aid Xəzər dənizinin şərq sahilində kəşf olunan "Anau" mədəniyyətinin qurucularından Kaspilərin olduğu sübut edir. Eyni zamanda bu hadisə Azərbaycanda və Azərbaycana qonşu olan məmləkətlərdə arxeoloji qazıntı və axtarışlar da təsbit edir. 1916-cı ildə qədim Urartu dövlətinin mərkəzi Van yaxınlığında meydana çıxarılan kitabə, daha sonra qədim Albaniya, yəni şimali Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, xüsusi ilə Göyçə gölü ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazilər-

də kəşf olunan Urartu-Haldeya adlı yazılı əsərlər, Albaniyanın qonşuları İberya və Ermənistandan, hətta İran, Yunan və latınlardan daha əvvəl mövcudluğunu göstərir. Miladdan öncə X-VIII əsrlərdə, hətta bəzi qənaətlərə görə, miladdan öncə XIV əsrə aid olan bu yazılarda Urartu hökmdarı Göyçə ilə Xəzər arasında fəth etdiyi 125 çiçəklənən şəhər və qaladan və 25 zəngin vilayətdən bəhs olunur. Bunlar arasında Kukha-Albana ölkəsi də var. Azərbaycanda arxeoloji araşdırmalara rəhbərlik etmiş professor Meşçaninovun 1925-ci ildə Bakıda verdiyi bir konfransda bu ölkənin Urartu-Haldeyadan hələ çox əvvəl yüksək bir mədəniyyətə sahib olduğu qənaətinə gəlmişdir. Bu nəticəyə görə, tarixdən öncəki bu Albaniya mədəniyyəti, öncə Kür ilə Araz çaylarının qovşağında və Xəzər sahilində, yəni Strabonun Kaspiane dediyi Kaspilər yurdunda təşəkkül edib, buradan dağ yamaclarına doğru yayılmışdır. Bu səbəblərdən Meşçaninov "Tarixdən öncəki Azərbaycan və Urartu mədəniyyəti" (Bakı, 1925) adlı əsərində, buraya "Qafqaz Mezopotamyası" adını verməkdədir. Doğrudan da Albaniya dil və mədəniyyət baxımından da, Mezopotomyadan yüksək bir mədəniyyət qurmuş və kökləri yenə Anau mədəniyyətinə bağlı olan, Şumer və Elam zümərəsi ilə eyniyyət ərz etməkdədir:

Hələ miladdan öncə 8-6-cı əsrlərdə, Qaradəniz sahilələrində ticarət kolonları quran və Rion-Kür çayları yolu ilə Xəzər dənizinə çıxan yunanlılar burada dəniz ticarət donanmasına malik, geniş miqyasda ticarətlə məşğul olan bir millət ilə qarşılaşmışdılar. Bnlar gəmiləri ilə Xəzər dənizini aşaraq, o dövrdə bu dənizə axan Amudərya çayl ilə

Türküstanə, hətta Hindistana qədər gedərək ticarətlə məşğul olurdular. Bunlar yunanları doğrudan-doğruya Xəzər dənizinə çıxmağa qoymamış və uzun müddət bu ticarət yolunu öz inhisarlarında saxlamışdılar. Plinusa görə, Yunanıstana ən yaxşı növdən Belh dəmiri ixrac edənlər buranın əhalisi idi. Belhi erməni müəllifləri Kuşan türklərinin və Arsaklıların mərkəzi olaraq göstərir. Arsaklılar buraya hakim olduqdan sonra ətrafa yayılmışdılar. Anlaşılan budur ki, Albaniyanın Türkistan və Altay bölgəsi ilə olan münasibətləri yalnız iqtisadi olmayıb, etnik kök və mədəni mahiyyət daşımışdır. Bu əsasla tarixdən öncəki Albaniya, Türkistan və şərq Avropa türk camiaları ilə kiçik Asiya və Mezapotomya vasitəsi ilə o dövrlərdə əlaqə qurub və şəbəkə təşkil etmişdir.

IV

“ALBANIYA” ADININ MƏNŞƏYİ HAQQINDA

Yuxarıda “Albaniya” adının keltcə, latınca, ermənicə, yunanca, almanca və başqa qədim Avropa dillərində “Dağlıq” və “Ağlıq” mənasına gələn Alp və Albus kəlimələri ilə eyni kökə mənsub olan başqa ifadələrlə əlaqəli görənlər olduğunu və hətta E.Boreya görə, Albaniyanın Şirvanda “Aksu” çayının latıncaya tərcüməsi şəklində izah edənlər barədə yazdıq.

Batlamyus öz coğrafiyasında Xəzər dənizi sahilində Albana şəhəri və Qafqaz dağlarından gəlib, Xəzər dənizi

zinə tökülən bir Albanus çayından bəhs edir.

“Gülüstanı İrəm” əsərinin müəllifi Abbasqulu ağa Bakıxanov, Albanus çayının bugünkü Samur çayı olduğunu və bu çayla Kür çayı arasında göstərilən Albana şəhərinin də “Dərbənd” olduğunu təxmin edir. Quba sancağındakı “Alpan” kəndinin adını da, Abbasqulu ağa, Alban şəhəri ilə bağlayır. “Gülüstanı İrəm”in bəzi yazılarında “Alpat” (yəni Alpları, qəhrəmanlar) şəklində adı keçən bir kənd ilə bağlı olduğunu zənn etdiyimiz bir Agven şəhəri barəsində “Agvanlar tarixi” əsərinin müəllifi də bəhs edir. Bu müəllifin əsərini rus dilinə çevirən Karapat Patkanyan tərcüməsinə əlavə etdiyi notlarında bu Agven şəhərinin “l” və “g” dəyişməsi surətiylə, Alvan demək olduğunu, bunun da Albanadan başqa bir ölkə olmayacağını qeyd etməkdədir.

“Albaniya” ilə “Alan” adlarının da bir-birindən törəməsi ehtimalı üzərində qərarlaşan Abbasqulu ağa fikirlərinə bunu da əlavə etməkdədir:

“- Albaniya adının romalılarından alındığı ehtimalı da mümkün ola bilər. Bu təqdirdə “Ak” mənasını daşıyan “Albi” kəliməsinin burada “hürr və sərbəst” mənasında işləndiyi də ağıla gələndir”.

Böyük alimimizin bu qeydi üzərində əsaslı düşünlməlidir. Çünki qədim türklərdə “Ak” ifadəsi “Ağ sümük”, “Ağ çadır” şəklində yüksək zümrə, hakim təbəqə və aristokrat sinifinə verilən bir ünvan idi. “Ağ sümük”lərə qarşı “Qara sümüklər” və qara sümük millətlər də vardı. “Ağ Hun”lar, “Ağ qoyunlular”, “Qara qoyunlular”, “Qara xəzərlər” və “Qara qırğızlar” hamısı bu təsnifin nəticəsidir. Çingiz xana qarşı Çamuqanın idarə etdiyi üsyan “Ağ

çadırlılar" a qarşı "Qara çadırlılar" mücadiləsi formasında cərəyan etmişdi.

Bu Ağ və Qara çadırlılar təsnifinə biz "Dədə Qorqud" hekayələrində də rast gəlirik.

"Hürr və sərbəst" mənasında işləminə görə bu "Ağ" məfhumunun Türklərdən İslavlara da keçdiyini bilirik. Koçenevskinin yazdığına görə, Belorusiya, yəni, "Ağ rusiya" Altın-ordu tərəfindən itaət altına alınmadığı üçün, "Hürr və sərbəst" mənasını qoruyaraq belə bir ad daşımağa haqq qazanmışdı. Şafarik, "İslav qadın çağları" adlı əsərində "itaət altında olmayan hürr və sərbəst" mənasında bir "Ak-Sırplar" barəsində danışmaqdadır.

Amma, gəncliklərinin ilk çağlarında açıq rəngdə saçlara malik olduğu üçün "Alban" adını aldıkları tərzindəki Plinius ilə Helliusun izahlarını məcazi mənada anlamaq daha doğru olardı. Fəqət, bu məcazi məfhumun da maddi bir mənşəyi vardır. Və bu "Ağ", "Parlaq", "Yüksəklik", "Yayla" və "Qəhrəmanlıq" mənasına gələn, əsl türkcə olan Alb və Alp kökündən törədiyi müəyyən olunur. Bu ifadə bütün yuxarıdakı mənaları ilə, Etrusklər vasitəsi ilə latınlar və oaradan da qədim Avropa millətlərinə ardıcıl nəql olunduğu qəbul edilmiş bir variantdır. Sturmfelsə görə, Albaniyanın yanbaşındakı Elbrus və qədim Midyanın Xəzər sahillərinə yaxın dağ zirvələrindən biri olan Elbrus "Parlaq" və "İşıldayan" mənasını daşımaqdadır.

Vilhem Brendentein, Latınlılardan əvvəl İtaliyanın yerli əhalisini təşkil edən və Latın mədəniyyətinin qurucusu sayılan "Etrusklərin qədim tarixinə aid dil araşdırmaları" başlığı altında türk tarix qurumunun "Bülleten"ində (c. I,

sayı 3-4) çap olunan qiymətli bir yazısında, bu Etrusklərin, orta Asiyadan çıxıb, Anadoluya gəldiklərini və uzun müddət qaldıkları ərazidən İtaliyaya köç etdiklərini qeyd etməkdədir. Və şərqə Anadoluda uzun müddət yaşamağın bir nəticəsi olaraq ermənilərin təsirləri üzərində belə imkan və gücləri olduqları isbat edilir. Şübhəsiz bunlar ermənilərdən daha şərqdə və şimali-şərqdə, yaxud Albaniya üzərində də təsirsiz deyildi. Albaniyada, Alplarda Alb və Alp kökündən gələn müştərək məfhum və tələlərin Altay bölgəsində eyni sözlərin olması Etrusk təsirinin bir nəticəsidir. Bu səbəblərdəndir ki, Albanus və Alban kəlimələrindən başqa Elbrus zirvəsinin parlaq, ağ və ısıldayan mənasını daşması "Elb" kökünün uyğurlarda yüksəklik və bütün türklərdə qəhrəmanlıq mənasını ifadə edən "Alb" və "Alp" kökünün eyniliyini bütün Avropada görürük.

Romalılar "Aksu" mənasında Albis, Albios, və Alba kəlimələrini işlədirdilər. Latıncada "Albus" həm "Ağlıq" və həm də "İşıq" mənanını ifadə edirdi. Ağşəhər mənasında Alba və Albisin ifadəsinə, "Ağ məmləkət" və "Ağ torpaq" mənasına "Albion" kəlimələrinə də rast gəlinməkdədir. Bu həm də Böyük Britaniyanın da adıdır. Və bu da öz mənasını sahildəki təbaşir qayalarından almışdır.

Klassik qərb dillərində "cəsur və qəhrəman" ifadələri də bu "Alb" sözünün kökündən alınıb. Qədim yunanlarda "Albion" bu mənada işlənilirdi. Əsas diqqəti çəkən arqumentlərdən biri də odur ki, Oğuz Xanın atası Qara Xan zamanında yaşamış olan bir Türk qəhrəmanının adı da "Alban" idi.

Gələcə "dağ və yüksək" mənalarında, uyğurlarda ol-

duğu formada, "Alp" və ya "Alb", yəni "dağ yığını" və ya "ada dağ" mənasında da Albaium kəliməsi işlənməkdə idi. Latınlar Alp dağlarının adına Alpes deyirdilər. Etrusklərlə Latınların mədəni münasibətlərinə dair bir əsərində Frederik Müllər latınların bu kəliməni Etrusklərdən götürdüklerini qeyd edir.

Bu Alp kəliməsi, qədim və yeni bir çox türk ləhcələrində qəhrəman, cəsur, igid, güclü mənalarında işlədilir, bir şəxsə aid olaraq işləndiyi kimi, bir sifət, bir ünvan və bir qəbilə təşkilatı içərisində ləyaqətli zümrəsinə əsgər də aid edilir. Orhun və uyğur əlifbaları ilə yazılan bir çox türk əsərlərində və XI-XIV əsrlərə aid lüğət kitablarında təsadüf edilən bu kəlimənin, xüsusi ilə Oğuz türkləri arasında daha çox yayılmış olduğu, sonrakı əsərlərdən də görünür. Lakin bir çox qədim türk kəliməsi Alp şəklində və yenə eyni mənalar daşıyaraq, Altay, Abakan, Qazax, Qırğız ləhcələrində hələ də yaşamaqda, adı xüsusi isim olaraq qəhrəmanlıq hekayələrində yaşamaqdadır.

Qədim türk ənənələrində və ənənələri yaşadan qəhrəmanlıq hekayələrində bu Alp ünvanına daha əfsanəvi dövrlərdən bəri təsadüf edilir. Mahmud Kaşğariyə görə, türklərin böyük hökmdarı, İranlılar tərəfindən Əfrasyab adı verilən qəhrəmanın əsl adı Tuna Alp Ər (Tunga Alp Er) idi. Bu xüsusda Prof. Zəki Vəlidi bu izah verməkdədir (Ümumi türk tarixinə giriş c.I, s.36 1946): "Türk dastanlarında Tunga Alp Er, İran dastanlarında Əfrasyab adı ilə tanınan qəhrəmanı, böyük Saka dövlətinin ən şəfəqli dövrünü və sükut çağını yaşadan böyük qəhrəmanı kimi qəbul edirik. Bu dastanın türk rəvayətlərində Tunga Alp adı ilə, türk hökmdar sülalələrinin böyük atası, onun

əqrəba və övladı, onun külfəti anladılmaqdadır. İran rəvayətlərində də Əfrasyabın İranlılar ilə macəraları, İran hökmdarı Keyxosrov (Midya hökmdarı Kiyaksares) tərəfindən yenildikdən sonra, onun tərəfindən Tiyanşanda Koçkarbaşı və Kimekler ölkəsinədək, yəni Altaylara qədər təqib edilməsi, nəhayət Azərbaycanda Keyxosrovun əlinə keçərək öldürülməsi və özündən sonrakı oğullarının dövrü anılmaqdadır.

Sakalar hakimiyyətinin bu qızıl dövrünün böyük Saka fəhəhinin Midya hökmdarı Keyxosrov tərəfindən miladdan öncə 625-ci ildə yenilərək ələ keçirilib, öldürülməsi nəticəsində sona çatdığı haqqında, Asuri kitabə və Yunan qaynaqlarında məlumatlar vardır.

Diqqət yönəldiləcək nöqtə budur ki, Qədim "Albana" və bugünkü "Alp-an" və ya "Alpat" şəhər və kəndləri bölgəsindəki bugünkü "Şabəran" şəhəri yuxarıda adı qeyd edilən qəhrəmanın paytaxtı olaraq qeyd olunub.

"Alpan" və ya "Alpat" adlarına "Alpaut" şəklində Azərbaycanın digər yerlərində də rastlaşmaq mümkündür. Orhun kitabələrində "Alpagu" şəklində bir ad olaraq keçən bu kəlimə haqqında Barthold belə yazır: "Alpagu - kəliməsinin biz türkcənin Alpagut, Alpaut və Alpagit kəliməsinin törəməsi hesab edirik. Bu kəlimə Radloffa görə, əsilzadə, ərazi bəyi, dərəbəyi mənasındadır.

Altay türkləri bugün "Div", "Bahadur", "Güclü" və "İgid" mənasında "Alp" kəliməsinə işlədirlər. Alp, Yakut türkcəsində də əfsanəvi bir qəhrəman adıdır. Yenə Yakutlarda "xoş, gözəl və lətif" mənasında bir "Alban" kəliməsi də vardır. Eyni "Alban" kəliməsinin Oğuz Xanın atası Qara Xan zamanında yaşamış olan bir türk qəhrəmanının

adı olduğunu da yuxarıda qeyd etmişdik. Bugünkü Tleut türklərində "Alban" kəliməsi isə şəxsin öz arzusunun, istəyinin əleyhinə bir işi həyata keçirməyə sövq etmə mənasını daşıyır. Bu kəlimənin Altın-Orduya aid bir sübutu da, "Alban"ın "vergi" mənasında işlənməsidir, "Alban yasan" ifadəsində "Alban" sözünün əlaqəsi olması gərəkir. Radloff ilə Malof bu kəliməni "vergi, məcburu xidmət" şəklində tərcümə ediblər. Uyğurlarda və bugünkü Sibir türklərində sadə isim olaraq işləndiyi bəlli olan bu kəliməni Zolotnitskiy, Altay türkcəsində "kainat, xalq, əhali" mənasında olan "Albastı"dən törəndiyini qeyd edir. Bugünkü Sibir türklərində "vergi və məcburu xidmət" mənasında olan bu söz şərqi Türkistanda "Alban çıxartmaq" şəklində, vergi toplamaq mənasında işlədilir. Moğulistanın Uranhay vilayəti Soyot türklərində "Alban" kəliməsi "dövlət mükəlləfiyyəti, dövlət vergisi" mənasına gəlir ki, "dövlət" və "dövlət otoritesi" məfhumunu da ifadə edir.

Bu surətlə yüksəklik, igidlik, qəhrəmanlıq, məmləkət, millət, hürriyət və hakimiyyət məfhumu və mənalarını əhatə edən bu sözün əsl mənşəyini, bütün türklərin ana yurdu olan Altaylara qədər araşdırmağa çalışdıq. Şübhəsiz ki, bu qısa mətn mühüm elmi araşdırmanın əsl mahiyyəti haqqında ümumi bir mütləli və mülahizələrdən ibarətdir. Bu mütləli və mülahizələr, tarixin qaranlıqlarına gömülən "Azərbaycan tarixindəki Türk Albaniya"nın müəllifi tərəfindən Albaniyanın mənzərəsini bir az daha aydınlatmağı və bu sahədə milli məhliyimizi tapmağı əsas götürən bir çalışmanın məhsuludur. Nöqsanların düzəldilməsini və bu sahədəki araşdırmaların dərinləşdirilməsini gələcək idealist və milliyətpərvər tarixçilərin öhdəsinə buraxıram.

Prof. Dr.

AZERBAIJAN KÜLTÜR DƏRNEĞİ YAYI

MİRZA BALA

Azərbaycan Tarihini TÜRK ALBAN

"Azərbaycan Kültür Dərnəgi"nin təşəbbüsü ilə
Ankara Halked'inde verilen konfe

İSTANBUL
Atatürk Kit
No. K.2'

Yeni Cəssəvi Matbaası 1951 - An

AZERBAIJAN TARİHİNDE TÜRK ALBANYA

GİRİŞ

Azərbaycan'ın Şirvan (və yəni, en doğru okunuşuna görə, Şervan) eyaletinin aynı adı taşıyan bir devlet halinde tarih sahnesine çıkışına, bu sahada daha eski bir devlet ve medeniyet devri takaddüm etmişti. İslamiyetin zuhûrundan ve milâttan çok daha evvelerde başlayan bu devirde bu memleketin adı albanya (Ermeni kaynaklarında «l» nin «g» ya ve «b» nin «v» ya tahavvülü suretiyle - Agvanya) idi. Eski Yunan, Latın, Süryani, Ermeni ve klâsik müslüman müelliflerinde ve XIX. asırdan itibaren icra edilen, erkeolijik araştırmalar neticesinde elde edilen vesikalarda bu memleket hakkında etraflı mâlûmat mevcuttur. Bâzılarında sarahatle bâzılarında ise karşılaştırmalar yapmak suretiyle, çıkarılan neticeler, Albanya'nın bir Türk memleketi olduğunu göstermektedir. Klâsik müelliflerin, sağlam yapılı, güzel çehreli, örf ve âdet itibarıyla sâde, karakter bakımından dürist, suvarilikte ve ok atmakta mahir göçebe Turani bir kavim olarak tasvir ettikleri bu memleket halkı hakkında başka bir hüküm vermek de mümkündür. Böyle bir hüküm Albanya'nın güneye doğru devamını ve yaylasını teşkil eden Atropatenye (Azerbaycan) veya alelumum Medya hakkında da verilmiştir. Medya için de «Turan Medyası» denilmiş olduğu mâlumdur. Starbon'a göre : güzelliği, boyları, düristlikleri, doğrulukları ile temâyüz eden Albanlar binicilikte, ok atmakta ve kılıç kullanmakta mahâret sâhibi idiler. İyi cins atlar yetiştirirler, göçebe olmakla beraber ziraatle de iştigal ederlerdi. Albanlar güneş ve aya taparlardı.

Starbon'un sözlerini S. Julien'in Gök-Türkier hakkında yinceden tercüme ettiği eserdeki sözlerle de mukayese edebiliriz: Ulayvan sürüleri besleyen ve cins atlar yetiştiren cengâver Gök-Türkier, göçebe olmakla beraber, yine bir parça araziye malik bulunuyorlardı. Silâbları yay, ok, zırh, cirit, mızrak ve kılıçtan ibaretti. Binicilikte maharetli idiler. Çadırlarının kapısı şarka müteveccih idi.

Gök - Türklerin Orhun abideleri üzerinde mütalea yürüten W. Barthold diyor ki :

«Çin kaynaklarından en eski Türklerin ve sonraları da Moğulların doğan güneşe tapmışları sarahatle anlaşılmaktadır. Çadır kapılarının şarka müteveccih olması da aynı sebeplerden neşet eder».

Gerçekten, Herodotus milâttan önce VI. asrın ortalarında Medya'nın şimal hudutlarında, Hazer denizi havzasında gösterdiği Masaget türkləri tanıtlardan yalnız güneş tapar ve kurban olarak da ona at takdim ederlerdi. Çünkü, onlara göre, tanrıların en sür'atlisi olan güneş, hayvanların en sür'atlisi olan at takdimesine layıktı.

Deguignes'in «Hunların, Türklerin, Moğulların tarih-i umûmisi» adlı eserinde kaydettiği gibi, milâttan önce ikinci asırda Koyunlu Türk devletinin büyük ilhanı Çin imparatoruna yazdığı mektubunda kendinden: «Gök ile yerin doğurduğu, güneşle ayın tahta çıkardığı Koyunluların büyük ilhanı» diye bahsedildi.

Tsin Türklerinin ilhanı, son bahar bayramındaki kutulayın devamı müddetince, her sabah güneş ve her akşam da aya ibâdet etmek üzere, otağından çıkar ve herkes de onu takip ederdi.

Bununla beraber memleketin adı, bu memlekettten en çok bahsetmiş olan Ermeni kaynaklarında Agvanya (Agvank ve Aquank), Yunan ve Latın kaynaklarında ise Albanya olarak

geçtiği için, bu kelimelerin ifade ettiği mânâyı, ve Albanların kamî menşei'ni, adı geçen milletlerin dillerinde ve tarihlerinde aramak âdeta bir kaide hâlini aldı. Hristiyanlığın zuhurundan sonra ve ondan daha önceden başlayıp 600 sene süren Türk - Arsak'ular (Arsak'ular) hâkimiyeti devrindeki müsterek siyasi hayatın tesiri altında, Ermenilerle Albanlar arasında bir çok müsterek medeni müesseseler meydana gelmişti. Böyle bir tesir altında verilmiş olan bükümleri bizzat Ermeni müellifleri de çürütmüşlerdir.

«Agvan» kelimesinin «l» nin «g» ya ve «b» nin «v» ye tahavvülü suretiyle «Alban» dan muharref olduğuna yukarıda işaret etmiştik. Klâsik Ermeni müellifleri yabancı has işmlerde «l» nin «g» ile ifade edildiğini sarahatle yazarlar. Bununla beraber, «Agvan» ı müstakil bir kök kelime hâlinde sanskritçe izaha çalışan bir cereyan, bu kelimeyi «sönmez ateşler ülkesi» şeklinde alınan «Azerbaycan» a bağlamaya çalışmaktadır. Bu cereyana göre «Ago» bir çok Hind—Avrupai dillerde ateş mânâsına geldiği için Agvanya Azerbaycan'la aynı mânâyı ifade edebilir. Filhakika Ermeni müelliflerinde Albanya'nın muhtelif yerlerinde ve Paytakaran prensliği dâhilinde ateş yeri, yedi ateş deresi ve ateş yurdu gibi adlar taşıyan müteaddit mahallere rastlıyoruz. Bu hususta klâsik müsüman müelliflerinde de mütemmim mâlûmat vardır. Mes'ûdi Bakû'nun karşısındaki bir adada volkandan, Dimeşki ise Bakû limanında «Ateş adaları» mânâsında «Cezirâtülbürkân» dan bahseder. Araplar Albanya'yı (Agvanya'yı) «Mugan» yaptılar ki, Mug - Mugan ateşperest mânâsını ifade ederdi. Ve Mugan eski Paytakaran'ı tamâmiyle içine alırdı. En eski Hindcede ise Ateşe ve ateş tanrısına Agni denirdi Rig - Veda'nın onuncu kitabında Tanrılar ile insanlar arasında lâyemut bir mutavassıt rolünde tasvir olunan Ateş Tanrısı Agni, tıpkı semadan ateşi çalıp yere indirmek suretiyle insanları saadete kavuşturduğu için Zevs'ın gazabını kazanan ve bu yüzden Kafkasya dağlarında zencire vurulan Promete'yi çok hatırlatmak-

tadır Hindistan ateş tanrısının Kafkasya ı ve yakın Doğu ateş Tanrısı ile olan müşabeheti, Latinde ateşe Ignis denilmesi ile de kuvvetlendirmek istenmektedir. Fakat ateşe tapmanın, «Od - ata» ve «Od - ana» şeklinde, bugünkü kirgiz ve kazaklarda olduğu gibi, eski Türklerin de bir kültü olduğu hakikat olmakla beraber, tarih Albanları, yine en eski Türkler gibi güneşe tapan bir millet olarak bulmuştur. Bunlar, hattâ İran ateşperestliği karşı elde silâh olarak asırlarca çarpışmışlardır.

Ermeni müellifleri «Agu» yu «Lâtif ve tatlı» mânâsında olarak aldıkları gibi «Vank» ve «Ank» edatlarının da memleke' ve diyar mânâsında alındığı mâlûmdur. Binaenaleyh Agvanık veya Agvanık — Agvan memleketi demekti. Orhun âbidelerinde tesadüf edilen «Unk» tabirinin, bu kitâbeyi ilk defa deşifre eden V. Thomsen Çince kral mânâsına gelen «Vank» kelimesinin aynı farzetmektedir. Bartheld'e göre moğullar zamanında dahi İran muharripleri «Vankı» «Unk» şeklinde yazarlardı. Albanların uzak şarkla münasebetleri isbat edildiği takdirde, Argavank'ın «Alp - Vank» dan muharref «Agvan krallığı» demek olabileceği de hatıra gelebilir.

Fakat Albanya yalnız Kafkasya'ya münhasır bir isim değildir. Albanya, Balkanlardaki Arnavutluk ile Britanya adalarındaki İskoçya'nın eski adıdır. Bu benzeyiş bir çok âlimlerin Kafkasya Albanyası ile Balkanlardaki Albanya arasında ırki - tarihi bir münasebet aramaya sevk etmiştir. Nitekim «Agvan» kelimesi de, bugünkü Afganlılar hakkında aynı şekilde, yani «Afgan» ın «Avgan», bunun da «Avgan» dan değişime olduğu yolunda bir nazariye doğurmuştur. Fakat «Ermeni tezi» diye tavsif edilen bu nazariyenin çürüklüğü de âlimlerce isbat edilmiş bulunmaktadır.

Asien Arnavut olduğu ve arnavutçaya lâyıkiyle vâkif bulunduğunu mâlûm olan merhum Şemseddin Sami «Kamusül âlâm» ında «Albanya» nın Arnavutça «çiftçi» mânâsına gelen «Arban» dan müştak olduğunu, ve İskoçya'daki «Albanya» nında aynı kök-

ten gelmesi muhtemel bulunduğunu ileri sürmek suretiyle, Balkanlardaki Albanya'nın Kafkasya'dan neş'et ettiği hakkındaki tezi çürütmeye çalışıyor. Gerçekten bugünkü Albanya'ya İtaliyede «Albanenses» ile birlikte «Arbanum» ve «Arbanenses» dahi deniliyordu. Bizanslılar bu memlekete hem «Albanum», hem de «Arbanon» derlerdi. Eski gerekçede «Abanoi» olan bu memleket yeni gerekçede «Arvantis» adını taşıyordu ki, Osmanlı Türkçesindeki «Arnavutluk» da bu kelimeden müstaktır. Mamefih bütün bu kelimelerde «r» ile «l» harflerinin yer değiştirdiği ve her iki kelimenin bu milletin dilinde bir mânâ ifade ettiği neticesine varılabilir. Ve bu memlekete Albanya adının verilmesinin bir tesadüf eseri olmayacağını da düşünmek icap eder. Biz Azərbaycan'daki «Türk Albanya» ile Balkanlardaki «Arnavut Albanya» arasındaki benzerlikte bir hakikat izinin saklı bulunduğuna kaniyiz. Ve bu izi de bu kelimenin mânasını izaha çalışırken göreceğiz.

V. de St. Martin «Albanya» kelimesini gerek İskoçya'da, Balkanlarda, Suriye'de (Lübnan) ve Alpelerde gerekse Kafkasyada «dağ» mânâsında almaktadır. Albanyalı müelliflerden Kagankatvatsi'nin «Agvanlar tarihi» adlı eserine 1860'ta bir mukaddime yazan Şahnazaryan Ermenice, Yunanca, Latince, Keltçe, ve Almanca Ag. Alb. Albus ve Alp gibi dağlık ve beyazlık mânâsına gelen kelimeleri karşılaştırarak, Albanların açık renkte saç ve gözlere malik bulundukları ve yahut dağlık bir yerde sürü beslemekte iştigal ettikleri için, böyle bir ad almış oldukları neticesine varmıştır. Mamefih, bu nazariye de orijinal olmayıp çok daha eski zamanlara aittir. Vaktiyle Plinius ile Hellius demişlerdi ki, tabiat bura ahalisini, gençliklerinin ilk çağlarında, açık renkte saçlarla tezyin ettiği için, Albanya kendi adını «Ab Ablus Cabillis» de almıştır. Bu faraziye ve nazariyeler arasında Azerbaycan ve Ermenistan'da seyahat yapmış olan Eugene Boré'ye ait orijinal olan bir nazariye de vardır ki, «Albanya» yı Türkçeden Latinceye tercüme edilmiş bir kelime olarak alması

itibariyle cesurane dahi sayılabilir. 1848'de ileri sürülen bu iddiaya göre Albanya'nın merkezinde akan «Ak—su» ırmağı Romalılar tarafından «Fluvius Albus» veyahut «Aqua Alba» olarak Latinceye çevrilmiş ve memlekete de bu ad verilmiştir. Vaktiyle Albanus adını taşıdığı muhtemel bulunan bu ırmağın Türkçeden Latinceye tercüme edilmiş olması iddiası, kendi başına mühim bir davadır. Fakat bu iddia hakikatin tamamiyle ifadesi sayılamaz. Biz «Albanya» adının menş'ini araştırdığımız zaman, içine dağlık, yükseklik, beyazlık, parlaklık, kahramanlık, hürriyet ve hakimiyet gibi bir çok mânâları da alan hâlis Türkçe bir kelime olduğunu ve bütün diğer benzeri kelimelerin de bundan neş'et eylediğini göreceğiz. Mamefih Azerbaycan'daki Albanya ya «Türk Albanya» dediğinizin sebebi yalnız bu değildir. Albanya'nın etnik teşekkülü, tekâmül seyri ve tarihi mukadderatı tetkik edildiği zaman bu memleketin «Türk» unvanına müstahak olduğu daha ziyade anlaşılabacaktır. Fakat bu bahislere girişmeden Albanya'nın işgal ettiği coğrafi sâhayı tanımamız icap eder.

1

ALBANYA'NIN COĞRAFİ DURUMU

1848'de, yani bundan yüz yıl evvel vefat etmiş olan meşhur Azeri âlimlerinden Abbas - Kulu - Aka Bakûhanlı «Kutsi», eski Albanya'nın ihtivâ ettiği Şirvan ve Dağıstan'ın coğrafya, etnografya ve tarihine hasrettiği «Gülîstân—İrem» adlı eserinde, Şirvan'ın hudutlarını şöyle tarif etmektedir :

«Doğuda—Hazer denizi; Güney-batıda bu memleketi Mugan ve Ermenistan'dan ayıran Kür ırmağı; Kuzey-batıda, Kanuk (Alazan) ırmağı, İlisu ülkesinin güney kısmını kateden mefrûz bir hat, ondan sonra Kürin ve Tabaşaran emaretlerini

Kazikumik ve Kaytak'dan ayrılan Kafkasya dağ silsiləsindən ayrılan kollar. Buradan itibaren hudut hattı, Darcag çayı boyu ile Hazer denizine kadar uzanır. Bu suretle Şirvan memleketi: bugünkü Şirvan kazası ile, Selyan, Bakü, Şeki, Derbend, Tabasaran, Kürin sancaklarını, Samur kazasını ve İisu ülkesini cənup kısmını içine almaktadır».

Abbas - Kulu - Aka'nın bu tarifi, kadim müelliflerin asıl Albanya hakkındaki málumatlarına uymaktadır. Meselâ: Strabon Albanya'nın hudutlarını, batıda İberya (Gürcistan), doğuda: Kaspi (Hazer) denizi, kuzeyde: Kafkasya sıra dağları, güneyde ise: Ermenistan olmak üzere, tesbit etmiştir. Bu müellife göre, kendi adlarını Hazer denizine vermiş olan fakat bugün mevcut olmayan, Kaspi kavminin (bugünkü Talış ve Lenkeran'dan ibaret) «Kaspiane» adını taşıyan memleketi de, Alban'lara aittir. Ve İberya'dan Albanya'ya geçildiği Alazantus ırmağı boyundaki kurak ve susuz Kambizene sahrası vardır ki, Alban, İber ve Ermeni milletleri bu noktada temasa gelirler.

Ballamyus (Ptolemeus) ise kendi coğrafyasında, Albanya'nın coğrafi mevkisini şöyle tarif etmektedir: Albanya' kuzeyde Sarmatiya, batıda İberiya, güneyde ise Ermenistan ile çevrilmiştir; doğuda Hırkanya (Hazer) denizinin sınılı ile Coana ırmağından Kür (Kirus) ırmağının munsabına kadar yayılmıştır. Kür ırmağı, İberya ile Albanya'yı baştan başa kateler ve Ermenistan'ı bu memlekettten ayırır. Bataklık birer saha teşkil eden Ne-lodes adaları da Albanya'ya aittir.

V. asır Ermeni müelliflerinden Horenatsi'ye göre, : Alban-ya, yani Agvank, İverya (İberya, Vrats, yani Gürcistan),nın doğusunda olup, Kafkasya dağları civarında bulunan Sarmatiya'dan Kaspi (Hazer) deniz ne ve Kür ırmağı boyunda Ermenistan hudutlarına kadar uzanmaktadır. Bu Ermeni müellifi, Albanya'nın vilâyet ve şehirlerini sıralarken, Ermenistan'dan bir çok arazi zapt edilmiş olduğunu da ilâve eder. Horenatsi'nin coğrafya-

sının başka bir nüshasından istifade eden Şahnazaryan, Albanlar tarafından zapt edilmiş olan Ermenistan vilâyet ve şehirlerini yirmiden ziyade olarak gösterir. Albanların zapt ve ilhak etmiş oldukları ve etnik itibariyle kendileri gibi turani kavimlerle meskûn bulunan bu yerler, Sisakan ve yahut Siunik (küçük Si-uni), Uti, ve Paytakuran prensliklerinden ibaret idi.

Sisakan, yani küçük Siuni, Batıda Gökçegölü havzası ile Kars yaylasını, doğuda ise bu günkü Karabağ'ın dağlık kısmını içine alan büyük Siuni (Sisakan)'nin yanı başında (şimalinde) idi. Başka adlar ile Arçak ve yahut Arşakaşen denilen bu prenslik bugünkü Gence bölgesini ihtivâ ediyordu.

Plinius (V, 13),ın Otene adını verdiği Uti prensliği, küçük Siuni ile Kur ırmağı arasında kâin olup, Aras ırmağına kadar uzanıyor ve bugünkü Berda'a, Agdem ve Terter bölgesini içine alıyordu.

Paytakuran ise, Uti'nin doğusunda, Aras ile Kür ırmaklarının vücuda getirdikleri müsellestin güneyinde, Aras üzerinde olup, çok zaman bu ırmağı aşarak, Strabon'un Kaspiane dediği Talış ve Lenkeran bölgesini de içine almak suretiyle, Hazer denizine kadar yayılıyordu.

Bu suretle, beşinci asırda, yani Hun türklerinin dünyaya yayıldıkları ve Albanya'ya bir kaç sefer icra ettikleri, ve Ermenistan'da hükûmet süren Arsakalı (Arsaklı - Arşaklı) Türk sülâlesinin sukûtu üzerine, büyük Ermenistan konfederasyonunun 428 tarihinde tarihe karıştığı devirlerde, Albanlar Kur ile Aras arasındaki sahâyı içine alan Aran'a yerleşmiş bulunuyordu.

VI. - VII. asırlarda, şimalen gelen türk akınlarının bir kat daha artan baskıları karşısında, Derbend civarındaki Albanya paytahtı da buraya taşınmış ve o zamanki adı Partav olan Berda'a Albanya devletinin yeni merkezi haline gelmişti. Burada, yani, Partav'a bağlı Kagankaykut ve yahut Kalankayhut kasa-basında doğmuş olan «Agvanlar tarihi» müellifi Moyses Kagan-

katvatsi VII. asırda (başka bir iddiaya göre, hiç olmazsa eserin dördüncü kitabı X. asırda ilâve edilmiştir) yazmış olduğu eserinde, Ermeni müelliflerinin hemen hepsinin yazdığı gibi, Albanya (Agvanya), olarak Aranılmakta ve asıl Albanya'ya «doğu» ve yahut «doğu ülkesi» demekle iktifa etmektedir.

Müellif on beş vilâyet hâlinde tasvir ettiği kendi ana yurdu Albanya'nın şehirleri arasına Çoğa, Çola ve yahut Çor adını taşıyan Derben'i de idhal ettiği için, o devirde Albanya'nın bugünkü şimali Azerbaycan'ı hemen hemen tamamıyla içine aldığı anlaşılmaktadır.

Kagankatvatsi Albanya'nın zenginliklerine dair ise şu satırları yazmaktadır :

«Her türlü faydalı servetleri ve Kafkasya dağlarının tepeleri ile, Albanya çok zengin ve çok güzel bir memlekettir. Büyük bir ırmak olan Kür (aynen : Kur) sâkin akışı ile büyük ve küçük sayısız balıklar getirmektedir. ırmağın her iki tarafındaki tarlalar buğday, şarap, petrol, tuz, ipek, pamuk ve sayısız hesaba gelmeyen zeytin ağaçlarıyla doludur. Dağlarda altın, gümüş, bakır vesair maden istihsal edilmektedir. Ormanlarında arslan, kaplan, pars ve yabani eşek, kartal, şahin gibi yırtıcı kuşlar bulunur.

Paytahtı «Büyük Partav» şehridir.

II

ALBANYA NIN ETNİK TEŞEKKÜLÜ

Albanların Aras ile Kür arasına çekilmesi Derbend geçidi ile güneye akan Sabir, Hun, Bulgar, Hazer vesair türklerin baskısı altında vâki olmuştu. Ve daha VII. asrın başında Albanya tamamıyla Hazerleşmiş olacak ki, araplar aynı asrın ortalarına doğru Azerbaycan'ı istila ettikleri zaman, bütün Kafkasya ile beraber, Albanya'ya da «Hazerler memleketi» adını vermişlerdi. X. asırda Azerbaycan'da bulunmuş olan Mukaddesi Aras, Savatan ve Erdebil bölgesinde müteaddit dillerde konuşulduğunu, İbn Havkal bu dillerin ne azeri farsçasına ve nede hâlis farsçaya benzediğini, A.semülküfi ise Erdebil'in şimalinde, Ars ve Baylakan bölgelerinde Hazer türkçesinin yaygın olduğunu, hatta Fars aslından olanların bile fasih Hazerce konuşduklarını sara-halle kaydederler.

VII. Asırda yaşamış olan Albanya katolikosu Viro tarafından, Hazer orduları baş kumandanı Cebu - Hakan (Bizans müellifleri bu Hazer kumandanının adını Zibil ve yahut Zibel olarak kaydederler. «Cebu» Orhun abidelerinde «Yabgu» veya «Şad» olarak bahsedilen vâli gibi yüksek makam unvanından birincisi olduğu tasrih edilmektedir. Barthold diyor ki: Biz bu iki unvanı (yani Yabgu ile Şad'ı) arapların VIII. asırdan beri mücadeleye giriştikleri Türk akvaminde dahi buluyoruz. Taberî daha VII. asırda Toharistan türklerinde bir «Cebguye» bir de «Şad» bulunduğunu zikreder. «Cebguye» nin «Yabgu» dan başka bir şey olmadığı aşikârdır) ın oğlu Şat namına altı şehir tesis ettiğini yazan XIII. asır ermeni vakânuvîlerinden Genceli Kirakos, bu

şəhrin Şatar, Şaki, Şirvan, Şamahı, Şaporan (Şapuran - Şabran) və Şankor'dan ibarət olduğunu da iləve etmektedir. Bazılarının Viro'dan daha önce mevcut bulunduğu malûm olan bu şehirlerin təsis-i məsclesi tarixi vəkayie temamiyle uymamakta və daha ziyadə imar edildiği mənâsında kabul edilməklə bərabər, Hazerlərin bu devirdə artıq yerleşmiş olduklarını göstərməsi itibariylə, çox mühimdir. Hele Şirvan'ın Hazerlərə âit bir türk şehri olaraq göstərilmiş olması ayrıca ehemmiyeti haizdir. Zira, «Şirvan devleti»nin kendi adını «Şirvan» şəhridən aldığı haqqında tarixi delâil vardır. Asıl mevzumuz haricində olan bu meseleye yalnız işarət edip keçərkən, şuan da qeyd etmək əzmidir ki, «Şirvan» farsça «Şir» veya «Enüşirvan» a bağlamak gayreti hiç bir ciddi esasa dayanmamaktadır. Zira bir kavim adı olaraq «Şirvan» təbiri Enüşirvan'dan asırlarca evvel rastlıyoruz. Eserlərinin Milâttan sonra III. asır süryani müellifi Mar-Asas Katina'dan aynən tərcümə olduğu isbat edilmiş olan, V. asır ermeni müellifi Horenatsi, hükümdarlarına hakan dediği və bugünkü şimali Kafkasya ilə doğu Avropa'nın Don Aral bölgələrini də içine alan «Asya Sarmatya» cəmiyasından bəhs edərkən, bu cəmiayə təşkil edən 53 millət sırasında Hun, Hazar, Barşlı və Masaget türkləri ilə bir arada, 44 üncü millət olaraq «Şirvan» lardan da bəhs edir. Sāsāni hükümdarı birinci Husev'in lakabının arapça şəklə olan «Enüşirvan» isə X. asırda Firdevsi tərəfindən uydurulmuştu. Bu lakabın Sāsāniler devrindeki asıl şəklə Pehlevicə «Enoşek» və Pazendcə «Enoş» kelimələri ilə, yinə Pehlevicə «Ruan» və Pazendcə «Ruan» kelimələrinin tərkibindən ibarət olup, mənâ itibariylə «ədəbi ruhlu» demək idi. Firdevsi bu «Enoşek-Ruvan'ı» və yahtı «Enoş-Ruan'ı» l. Nüşirvan» şəklinə soktu və Burhan-ı katîyə görə, «Nüşin-Revān» tərkibi halində «tətlı və lətif ruhlu» mənâsında izah olundu. Bu, Aguanya keliməsindəki «Agu»nın Ermenicədə, və çox ihtimal Albanca'da dahi, «tətlı və lətif» mənâsında izah edilmesindən də iləri gelebilirdi. Kadim Ermeni müellifləri «tətlı və lətif» mənâsında olan bu «Agu»nın daha milâttan

öncə III. asırda büyük Arsak tərəfindən ilk Alban kralı Aran'a yahtı Sisak'a verilmiş bir unvan olduğunu qeyd edərlər. Mənaftih «Agyan»nın «Alban»dan dəyişmə olduğu malumdur. «Alban»ın isə, kəndilərini Saka türklərinin hələfləri sayan Yakut türklərində «tətlı və lətif» mənâsını ifadə etdiyi də şayanı dikkətdir. Gərgi yinə Yakut türklərində «Alban» kəlməsi ayni zamanda «Hiyle» mənâsına da gəlməkdədir. Fakat bu «hiyle» təbiri «sihir»in də başqa bir ifadəsi olduğu içün, şamanizmin kutsiyet tələkkisindən doğma bir məfhum da ola bilər. Və bu «hiyle və sihirbazlıq» da mənəvi bir «tətlılik» və «səhhərlik» mündənəqdır. Bənaenaleyh «Agu» şəklinə təhəvvülmüş olan «Alban»ın mənâ itibariylə asıl sətiyetini mühafəzə etdiyi və «Nüşin-Revān»ın bu kəlmədən tərcümə edilmiş olduğu iddia edilə bilər.

Nə olursa olsun «Enüşirvan»ın mənşəini təşkil edən «Enüşek-Ruvan» təbiri daha mevcut olmadan və bu lakabı kullanan Sāsāni hükümdarından asırlarca evvel, kaynakların «Şervan» şəklində qeyd etdiyi «Şirvan» mevcut bulunuyordu. Bu «Şirvan» ilə bugünkü Bakı ilə kuba arasındakı «Şabran» veya «Şəberan» şəhri arasında bir münasibət arayanları haqlı bulmamak imkənsizdir. Klasik məşhuran müelliflərin, məsələn «Hududuləlm» müellifi Şəberan'ı Şəveran şəklində zikr etdiyi gibi, Yakut Həməvi də Şəberan içün doğrudan doğruya «Şervan» deməkdədir.

Eski kaynakların türk lakabı Efrasyab'ın payitahtı olaraq zikr etdikləri bu Şəberan ilə, katilikos Viro'nun Hazer prensi Şat içün yaptırdığı bu şəhər olaraq göstərilən Şaporan arasındakı münasibət i. gəzə batacaq kədər səhittir. Prof. Zeki Velidi Bey bu Şəberan'ın, Miladi 105 senesinde Albaniya'ya gəmiş olan Sabır türklərinin adını taşıdığına kanidir. Bu kənaati şuphe ilə qarşılayan Şerif Baştaş «Türk tarix kurumu bəlləteni» nde (V, sayı 17/18) Sabır türklərinə təhsis etdiyi çox əsaslı tətkiklərində Sabırların Səbər, Səpər, Səvir, Suvar şəkilləri ilə bərabər, Şəbər, Şəpər və Şəpər şəkillərini də zikr edər ki, bu dəhiller Şəberan ilə Şaporan'ın ayni şəhər olduğunu və bunun da Sabır türklərinə, aittir.

bulunduğunu izaha kafidir. Bu Səbir türkləri yuxarıda adı gəgən və sonraları Şirvan'ın mühim bir kısmını təşkil edən Utı vilayətini işğal edip yerleşmişlər idi. Horenatsi'nin, eski Saka (İskit) devletini, ondan sonrakı Hun imparatorluğunun bir kısmını, daha sonrakı Hazer devletini təşkil edən və Asya Sarmatya'sı adı verdiği memlekette saydığı 53 mülletten biri də Basiş veya Barsil və yalın Basiş dedigi müllete Kagankatvatsi Basiş adını vermektədir. Horenatsi'nin mülattan sonra II. asırda Hazerlərle birlikdə Ermenistan'a akınlar yaptıklarından bəhs etmək surətiylə haklarında ilk dəfə məlumat verdiği bu kavim, daha miladi II asrın sonu ilə III. asrın başında yaşamış olan süryanı müəlliflərindən Badesar tərəfindən də zikredilmişdir. Bunlar İdil ırmağının sahillərində yaşayıp Hazer devleti zamanında Hakanlar yalnız bunlardan kızı-ahırlarıdır. Bunlardan Herodot və Batlamyus'ta bəhs etmiş idi. Herodot'un Saka cəmiyyətində «hükümdar iskitlər» diye göstərdiği bu kavim bu türklərdən ibarət olduğu və bu «hükümdar iskitlər» təbəqəsinin də Barsil veya Basiş ilə gerçək hükümdar mənəsinə gələn Vasil veya Vasilikos'ur bir benzerlik arzetməsindən gəlir olduğu artıq anlaşılmış bulunmaktadır. Horenatsi'nin ikinci asırda Hazerlərle bərabər gəldiklərindən bəhs etdiyi fakat mülattan çox daha evvel, hər halde Sakaların mülattan önce VII. asırda yaptıkları akınlar esnasında gəlmiş oldukları kuvvətlə təmin edilən bu Barsilər bugünkü Borçalıların cəddəti bulunuyorlardı. Onların oturdıkları Albanya'nın bəli ucundakı saba Stabon'un Kambizene, Horenatsi'nin isə, Albanya'nın üçüncü əvəleti olaraq göstərildiyi, Kambeçan'ın batıya doğru davamını təşkil ediyordu.

Kagankatvatsi tərəfindən Kapıçan olaraq təsvir edilən bu Kambizene-Kambeçan isə savaş geyimləri-zırnı yapan mənəsinə türkçə Köbeçi deməkdir. Və bugün aynı meslekte davam edən Kubacıların bu türklərin əhlədi oldukları qəbul edilməkdədir.

Horenatsi'də Albanya'nın dördüncü əvəleti olaraq Şaki'dən bəhs edilməkdədir. Bugünkü Şeki'dən ibarət olan bu Şaki, Utı

presliyinin sekiz vilayətindən birini təşkil edən və Ermeni müəlliflərinə görə «Sakalar yurdu» mənəsinə gələn Şikəşen və ya, Stabon'a görə, Sakasen'in kısaltılmış bir şəkli idi. Bu Saka-İskit isihələrində Albanya'nın digər yerlərində də sık-sık rastlanmaqdadır. Mənəsi Ermenice, Süryanice, eski və yeni farsça, grekçe və latince izan ediləyən «Si» kavimində də bu cümlədən idi. Bu isim büyük və kiçik Siuni (Sisakan) prensliklərinin başında gəlir və ekleri ilə birlikdə «Si mülətinin memlekəti» mənəsinə vücuda gətiriyordu. Horenatsi'ye görə İranlılar bu memlekətlərə Sisakan deşirdi. Bu kəlmə Plinius (VI, 10),da Sakasani şəklində gəlir. Burada ayrıca Sisakan şəhri və Sakalar kəyası mənəsinə gələn Sisakar mahalləsi dəli bulunuyordu.

Klasik ermeni müəlliflərini bundan yüz yıl evvel rusçaya tərcümə etmiş olan Karapet Patkanyan Horenatsi'nin coğrafiasına ilavə etdiyi notlarda bu «Si» kaviminin hüviyyətini təyin edən yox. Halbuki Aristov, «Türk kavimlərinin etnik tərkibi» adlı əsərində bu «Si» lərli Sakalardan ibarət olduğunu sərəhtlə zikr edər Çin kaynaklarının «Si», «Su», «Şe», «Şu» və «Çu» şəklində zikr etdikləri bu Saka türkləri vaktiylə Tanrı dağlarının qeyresində yaşayırdı. Bunların birer kol halində buradan Hindistan'a, İran'a və Avropa'ya yayıldıkları məlumdur. Doğu İran yaylası üzərində «Si-Stan» devletini kurmuş olan bu türklərin bir kolu, tipki Hunlar, Gök-Türklər və Moğullar zamanından olduğu gibi, doğu Avropa'yı istila etdilər. Yunan müəllifləri Sakaları, daha başqa bir çox kavimləri ihtiva edən «Skit» (İskit) cəmiyyətinin ən kudretli zümresi biliyorlardı. Bununla bərabər Saka adı ilə orta Asya'da hakim mülət və onların ön Asya'ya, şimdiki Azərbaycan'a gəgən kısmını kastetməkdə edilər. Doğu Avropa'da olanlarını isə sadəcə «Skit» təsniye ediyorlardı. Sakalar Doğu Avropa'ya gəlirən şimali Kafkasya'da oturan Kimmeriləri Kafkasya'nın cənubuna, yəni o zamanki Albanya'ya oradan da kiçik Asya'ya doğru sürükdədilər. Yunan müəlliflərindən Prokopius bu Kimmeriləri, sonrakı Bulgarların cəddi olaraq

göstərir. nitəkim. «İran Həzər rəvayəti» dəbi Bulğarların cəddi olaraq «Kiməri»lərdən bəhsəder. Yine Yunan müəlliflərinə görə Skitlər, Türk kavimləri kimi, kımız içərlər və südü kurularak «kurut» yaparlardı; əkidələri Şaməni idi. Yabancılarla qarşı müdafaası zəhmətli və iç kavgaların başlıca səbəbi diyə mal mülk toplanmaktan qaçınırlardı. Düşmənlərinə qarşı mörçə savaşırdı. dähilən fəragət sahibi, samimi, sâde insanları diyə tanıyırlardı. Bunları Homer və digər yunan müəllifləri idealizə etmişlərdir.

Horenatsi kendi coğrafiyasında «İskitiya» maddəsinin həmmən yəni başında «yəni türklər» kaydını da ilâvə etməyi unutmamışdır.

Heredot'un bəhsətməmiş olduğu «hükümdar İskitlər», türklərdən başqa kavimləri də içinə aldığı anlaşılan bu cəmiətdə hâkimiyəti əllərində tutan bu Barışlı türklər olduğu anlaşılmaktadır. Milləttən öncə VII. əsrin ortalarında bu Sakaların Kafkasya dağ silsiləsini təkiyən Derbend boğazına yaxlaştıkları və Albanya ərazisi üzərindən Medya'ya qarşı Asuriya'nın yardımına girmək üçün Asya'ya yayıldıkları məlumdur. Heredot'un xəbər verdiyi və yirmi sekiz yıl sürən bu səfərdən sonra Medya kralı tərəfindən başbuğları imhə edilmək surətiylə məğlup edilən bu Sakalar yəni bu yol ilə geri dönmüşlərdir. Son zamanlarda şimali Azərbaycan'da yapılan arkeoloji araştırmalar nəticəsində əldə edilən əsərlər bu Sakaların tamamiylə çəkilməmiş olmay p, belki Albanya dahlində böyük kütlələr halində yerləşmiş olduklarını göstərmişdir. İştə. «Si, Sisakan, Sakasen, Şaki» vəsairə coğrafi isimlər bu yerləşmənin bir əsəri idi. Zeki VelidiTogan'a görə (Umumi Türk tarixinə giriş, 1, s. 159/160): «Sakalar, milləttən öncə 665 yılında, Asur kitəbələrində adı «Gogu» vəya «Gog» şəklində gəçən hükümdarlarının kumandası altında, Kür ırmağını gəçərək, Gence'nin batısında, «Gogaren», doğusunda isə «Sakasen» adını verdikləri yerlərdə yerləştilər. «Sakasen» adı, «Saka» kəliməsinin şəhər və türbə mənâsinə gələn türkçə «Sin» sözü ilə birləştilməsindən ibarət olup, aşağı İdil'deki «Saksin» şəhrinin adı ilə

birdir. Uzak doğuda «Hatun-Sin» və Moğolistan'daki «Balgasin» də bu cümledəndir»

Horenatsi'nin Uti prensliyinin batısında, böyük Ermənistan'ın 13 üncü eyā'əli olaraq göstərdiyi, fakat o devirdə İberya'ya dahlil bulunduğunu təsəvvir etdiyi «Gugark», Strabon'un kaydettiği «Gogaren» den başqa bir yer değildi. Horenatsi bu Gogaren'in komşuluğundakı «Tayk» eyāletinin «Kog» (Kol) bölgəsində, milləttən öncə II əsrdə Bulğar türklərinin gəlip yerləşdiyini, Suriyanı müəllifi Mar-Apas Katina'dan nəqlən təsvir etməkdədir.

Yukarıda Strabon'un «Kaspi» və «Kaspiane» den bəhsəttiğine işarət etmişlik. Heredot'ta da bəhsə gəçən və Yunan müəlliflərinin Kür ırmağı munsaplarında bir kavim sifətiylə bəhsəttikləri bu Kaspi'lərin İrani bir kavim olmadığı qəbul edilməkdədir. Bugün Hindukuş'da yaşayan «Buruşak» (Buruşask) lərin cəddadı sayılan Kaspi'lər milləttən öncə 4500-9000 sənələrində yaşamış olduğu təxmin edilən və Türkiyə'nin Aşkəbəd bölgəsində meydana çıxarılan «Anau» mədəniyyətinin də müəssisi oldukları təxmin edilməkdədir.

Bu Buruşakların (Kaspi'lərin) ancak yakında tətəqiq ediləməyə başlayan dillərində bir çox türkçə sözlər bulunmuşdur. Bu dilin böyük lüğət və qramerini Dr. L. R. Lorimer nəşr etmişdir. Kafkasya'nın Abhaz dili ilə də bir yaxınlıq arzədən bu dilde edatların Fin-Uğur tipində olduğunu tətəqiq edən alimlər, görülmə bu türkçə kəlimələri, Pamır Kırkız şivesinin təsviri ilə izahə çalışıyorsa da, mevcut kəlimələrin bir çoğu çoxtan ölmüş olan eski bir türkçədən alınmış kəlimələrdən ibarəttir. Məsələn «Kayınpəder» yerinə «Azk-ir», «Kayınvəlidə» yerinə «Azk-kız» denilməkdədir. Bu isə müzəkkərəci «ir» və müənnəsi də «kız» ilə bəljirən bir türkçənin bəkiyəsi olaraq tələkki edilməkdədir. Yine bu kavimə göz yerinə «ilşi» yəni «əlçi», çukur mənâsinə «kol» yəni «göl» demir yerinə «qumar» ceza mənâsinə «üs» yəni «öç» kullanılmaktadır.

Bu Kaspi'lərin vaktiylə Sumerlər ilə bərabər Altaylıların

komşuluğunda yaşamış oldukları kuvvetle tahmin edilmektedir. Zeki Velidi'ye göre (Umumi Türk tarihine giriş, c. I, s. 24) «Anau'da ve Horasan'ın diğer noktalarında, Aryanilerden önceki medeniyeti, bu harabelerde bir çok eserler ve at kemikleri bırakmış olan Altay kavimlerinin cedleri ile bu Kaspi'ler yaratmış; Samur ve bazı diğer ön Asya medeniyetlerinde iz bırakan o eski Altaylılar ile beraber hep bu Kaspi kavimlerinin cedleri bulunmuşlardır».

Albanya'nın etnik sınısı hakkındaki malumatımızı, klasik ermeni müelliflerine göre, ıkmal edebilmek için Horenatsi'nin Albanya'da altıncı eyalet. Kagankatvatsi'nin ise alelade bir şehir olarak gösterdiği «Balasakan»'ı da zikrelememiz lazımdır. Bu ad altında Sarmatya cümlesinde, Hazer, Hun, Barslı, Masaget ve diğer türklerle birlikte bir kavmin yaşadığını yine beşinci asır ermeni müellifi Vardapet Egşo,den öğreniyoruz. Horenatsi'nin coğrafyasını ruçaya tercüme etmiş olan Patkanyan, bir ihtimal halinde, bunu «Bal» veya «Balas», «Bag» veya «Bağas» namı mechu' bir milletin şehri veya memleketi mânâsında almak ta ve şimali Azerbaycan'daki Baylakan veya Balakan ile birleştirmektedir. Zeki Velidi Togan ise, İslam Ansiklopedisinde, Türkistan'daki «Balasagun» şehrinin tahsis ettiği makalesinde bu hususta şunları yazıyor: «Orhun nehri üzerindeki Uygur paytahtının ismi olan «Kara - Balgasun»'un ikinci kelimesi ve Kazak sahrasında rast gelinen «Balgasin» ismi, cənubi Kafkasya'ya geçen Hunların paytahtlarının ismi olan «Balasagan» kelimesi ile bir olsa gerektir. Eğer «Balgasin» şekli asıl ise, kelimenin sonundaki «sin», kabir ve şehir mânâsında olmak üzere, bu isim «Balga - sin» veya «Balig - sin» şeklinde izah edilebilir».

Bu izahattan «Balasakan» şehrinin Hunlar tarafından kurulmuş bir Türk şehri olduğu sarahatle anlaşılmaktadır.

III

ALBANYA TARİHİNE UMUMİ BİR BAKIŞ

Albanya'nın coğrafi ve etnik çehresini mümkün olduğu kadar belirtmeğe çalıştığımız bu umumî ve kısa izahattan sonra, bu memleketin tarihi seyri üzerinde de bir az durmak istedik.

Kagankatvatsi «Agvanlar tarihi» adlı eserinin «Büyük Arsak Agvan devletini kuruyor» başlığını taşıyan dördüncü faslında, aynen şöyle diyor: «Burada Agvan (yani: Alban) prensliği başlıyor. Büyük Kafkasya sıra dağlarının etrafında yaşayan milletlerin ne zamandan beri buralarda yaşadıklarını bilmiyoruz. Bu hususta büyük Arsak'a kadar okuyucularımıza bir şey söyleyemeyiz. Büyük Arsak şimal hudutlarını tayin ederken, Kafkasya eteklerinde, dağ boğazlarında ve geçitlerinde yaşayan kavimleri dâvet ederek, serkeşliği terk etmeleri ve hükümdar vergilerine tâbi olmaları için kendilerini ikna etti. Ondan sonra onlara beyler ve idareciler tayin etti. Ve bütün bunların başına da, büyük Arsak'ın emri ile, Nuh'un oğlu Yâfes neslinden Sisakan'ın soyuna mensup Aran hükümdar tayin olundu. Aran, Aras ırmağından Gnarakert kalesine kadar Agvanya'nın bütün düzlerine ve dağlarına sahip oldu. Ve tatlı ve lâtif karakterine göre bu memlekete de «Agvanya» denildi. Çünkü tatlı tabiatına göre ona «Agu» (yani tatlı) deniyordu. Diyordılar ki Partyalı büyük Arsak, Aran'ın cesur ve kahraman neslinden memlekete onar bin ordulu vâliler koydu».

Kagankatvatsi'nin beşinci asır müellifi Horenatsi'den ıktibas etmiş olduğu söylenen bu malûmatın Horenatsi tarafından da III asır süryânî müellifi Mar-Asas-Katina'dan alındığını biliyoruz. Aradaki fark şudur ki, Horenatsi «Agu» sıfatını Aran'a

değil, doğrudan doğruya Aras'ın da mensup bulunduğu Sisak'a vermektedir. Kagankatvatsi bu değişmeyi yapmak suretiyle Albanların yerleşmiş olduğu Aran memleketini de hukukən Albanya'ya bağlamak istemiş idi.

Manafih, en ehemmiyetli nokta burada Partyalı Arsaklıların oynadıkları mühim rol ve buranın geçen babiste izah ettiğimiz gibi «Saka» demek olan Sisakan'ın soyuna mensup bulunmalarıdır. Bu cihet, Albanya'nın menş'ini Türklüğe bağlaması bakımından ehemmiyeti haizdir. Biliyoruz ki, büyük İskender'in ölümünden sonra yakın doğunun siyasi çehresi tamâniyle değişmiş bulunuyordu. Milattan önce 330 tarihinde İran'ın Ahemeni satvetini yikan Büyük İskender'in ölümünü müteakip Azərbaycan, Ermenistan ve Gürcistan birer devlet olarak yeniden siyasi hayata kavuşmuşlardı. Fakat milattan önce 256 senesinde baş gösteren Partyalılar istilâsı bu siyasi teşekküllere nihâyet vermiş ve yahut onları, bir sülâle hükümiyeti altına almış idi. İran'da milattan önce 256'dan milattan sonra 214 senesine kadar hükümet süren ve ermeni müelliflerine göre «Saka», «Kuşan», ve yahut «Eftalet»-«Ak-Hun» türklерinden olan bu Partyalılar küçük Kafkasya'dan Mezopotamya'ya ve Suriye'ye kadar olan dağlık arâzide sayıları 900'e varan muhtelif beylikleri birleştirerek «Ermenistan» namı altında bir konfederasyon kurmuşlardı.

Sülâlenin kurucusu olan Arsak, XIII. asırda olduğu gibi, milattan önce de Ogurca yanında Hazer denizine dökülen Amuderya ırmağının Sarıkanış hufresinden aşağı kısmında, yani şimdiki Aday (Adağı) kabilesi oturan yerde yaşamış olan göçebe ve hayvan besler Dahae kavminin Aparn, yahut Parn (ihtimal Baran) kabilesinden neşet etmiş idi. Bu sülâlenin kurduğu yeni devletin adı süryanice olup «dağlık memleket» mânâsına «Armeniya» idi. Ahalisinin etnik terkihi ise, ekseriyetleri itibariyle «Haik» denilen bugünkü ermenilerden başka kavimlere ve ırklara mensup olup, bilhassa şimal bölgeleri, yani Aras ve Kür havzası Saka ve Hun gibi türk unsurları ile meskûn bulunuyordu. Bu

türk sülâlesi milattan sonra 428 senesine kadar bu havâlide hükümet sürmüştü. İşte Albanya'nın bir devlet halinde teşekkülü hâdisesi de bu sülâlenin bir eseri olarak zikredilmektedir. Bu sülâlenin Ermenistan'da sukutu üzerine Albanların Aranı işgali de bu tarihi hakka istinat etmekle izah edilebilir.

Floriansi bu hususta aynen şunları yazmaktadır: «Büyük İskender'in ölümünden 60 yıl sonra, Antiokh Teos'un hükümdarlığının on birinci yılında, Partyalılar Kuşanlar memleketinde kahraman Arsak'ın kumandası altında isyan ettiler.»

VII. asır ermeni müellifi Sebeos'a göre:

«Halhsahastan denilen Kuşanlar memleketinde «Tetal» (yani Eftalet ve yahut Ak-Hun) kralının oğlu Arşak isyan etti. Onun dört oğlundan birincisi Kuşanların, ikincisi Kalkiya'lının, üçüncüsü Partyalıların, dördüncüsü de Ermenistan'ın kralı oldu.»

Diğer ermeni müelliflerine göre, Arsakoğulları arasında birinci yeri İran kırıalları, ikinciye Ermenistan kırıalları, üçüncüyü Hindistan Kusan kırıalları, dördüncüyü de Kafkasya'nın şimalindeki Masaget kırıalları işgal ediyordu.

Firdevsi'nin ihmal etmiş olduğu bu sülâlenin türk olduğu hakkında ermeni müellifleri müteffik bulunuyorlar. Kagankatvatsi'nin rusçaya tercümesine zeyil yazan Patkanyan bu hususta diyor ki: «Ermeni müelliflerinin Kuşan, Tetal, Fetal, ve Eftalet, İranlıların Hayatele veya Ak-Hun dedikleri millet, Ceyhun boyunda yaşayan türklерdi Sebeos Maskut veya Masagellere de Tetal ve hükümdarlarına hakan unvanını vermektedir. Ermeni müelliflerinde dağınık bir halde bulunan bu husustaki mâlûmat bir araya toplanınca, şu neticeye varıyoruz ki, Arsaklılar bütün Asya'da büyük bir nüfuz sâhibi bulunuyorlardı. Bir saltanatı elerine almak için ufak bir arzu izhar etmeleri kafi geliyordu. Bunlar komşu memleketlerde kendi soylarından kırıalların hükümet sürmesine çalıştılar. İran'da, Ermenistan'da, Albanya'da,

Gürcüstan'da ve Masagetlerde bu soya mənsub sülalələr hâkim sürüyordu. Arsaklılar devrinde bu cıvardaki devletlər arasında hâkim olan sulh, iyi komşuluk ve dostluk münasibetləri yalnız bu suretlə izah edilebilir. Sâsâniler devrinde ise bu sulh, alt-üst olmuştu».

Ermeni müelliflərinin bəhssettikləri bu Kuşan, Eftalet və sairə türklər haqqında izahat verən Zeki Velidi Bey (Umumi Türk tarixinə giriş, C I, S 41, 42, 45, 46) deyir ki: «Eski Sakaların hökumət sürdüyü orta Tanşan'da (Tanrı dağları) «Uşun» isminde bir kavim mezkûr Sakalara komşu bir kavim sifatiylə daha milâttan önce III. asrın sonlarında tarixte görülmüşdür. Bunlara dəli eski Bozkurt an'anesi vardı. Uşunların şərkində doğu Tanşan'da bir də «Abdal» və yəhut «Heptal» Eftalet denilən bir kavim yaşamaktadır ki, Karluk və Kencine türklərinin ecdadı sayılırlardı. Bunların Çin kaynaklarında mezkûr olan digər isimləri də «Hua» idi. Bunlar Çinlilərlə münasibətlə bulundular və Hint hududunda da bir çox hadisələr çıkardılar. Pencab'da ele geçirdilər. Paytahtları Belh'in şərkində şimdiki Kunduz cıvarında bulunan «Varvaliz» (yəhut Valvaliq) şəhri idi. Heptaller Uşunların ölkəsinə də mülk oludular və nəticədə hâkimiyetlərini genişlətdilər. Milâttan önce 114 senesinde Çin ilə karadəniz sahaları arasında, bu hâkimiyet sayəsində geniş ölçüdə ticarət inkişaf ediyordu. Bu devirdə ön Asya'da və İran'da mənşə itibariylə «Skit» olan bir sülalə hâkim idi. Sülalənin başında Arsak və onun oğulları durmaqta idi. Bunlar İranı kavimləri basıyor və hâkimiyetləri altına alırlardı. Strabon'a görə bunların göçəbə həyat tərzləri və Skit adətləri komşuları üzərində müəzaf olmalarını təmin ediyordu. Arsak müşkil mevkie düşmüş zaman müttəfikləri olan «Apasink», «As», «Pasiak» (yəni As və Peçenek) lərin yardımına müracaət ediyordu. Yəni Arsak'ın küvvət mənbəi Skit kavimləri, taarruz hədəfləri də İran kavimləri idi. Arsaklılar az bir zamanda Amuderys'dən İndus'a, və ön Asya'da Fırat ırmağına qədər uzanan ölkələri fəthətdilər

ve milâttan önce 53 senesinde Karrha'da Romalıları məğlûp edip məşhûr kumandanları Crassus'u öldürdülər. Bu hadisə, orta Asya'da Hun və Kuşanlar hakimiyyəti devrinde, bu iki devletin təşəkkülü və doğudan gələn göçlər dolayisiylə batı Türkiistan'da toplanan nüfus kəsəfətinin İran yaylalarına kayması deməkdir. Arsaklılar saltanəti devrinde kiçik Asya'daki kralıqları birer birer ortadan kaldıran Romalıdır, nihayət Ermenistan hududuna dayandılar. Milâttan önce 68 senesinde Lucullus'un kumanda etdiyi Roma orduları Ermenistan'ı ələ keçirərək Atropatene (cənubi Azərbaycan) kralığına qədər iləlməmiş, bugünkü Nahçıvan cıvarında bulunan Ermenistan paytaxtı Artaksata şəhri yaxınlarında Ermenistan kralı Tigranes'i bozguna uğratmış isə də, Albənlər qarşısında məğlûp və telef olmuşdur. Milâttan önce 66 senesinde Pompeius Magnus, Roma ordularının başında Ermenistan'ı tamamiylə itaət altına aldı; Albənya isə anıddanə müqavimətlə qarşı çıxdı. Strabon'a görə o devirdə İberlərdən daha küvvətli bir ordu çıxaran Albənlər Pompeius'a qarşı 60.000 piyadə və 22.000 suvari ilə çıkmışlardı. Fəkat Kür səhillərində verilən meydan müharibəsində Albənlər məğlûp oldular. Bununla bərabər müqavimətlərindən vazgeçmədilər; az müddət sonra Romalıları ikinci bir ordu ilə yenidən taarruza keçtilər. Strabon deyir ki: Albənlərə və İberlərə, yəbənçi istilaya qarşı yaptıkları müharibələrdə, səyyah (göçəbə) çobanlar yardım edirdirlər. Şimali Kafkasya isteplərindəki göçəbə türklərdən ibarət olan bu «çobanların» Albənlərə və İberlərə yardım etməsi, Arsaklı sülaləsi ilə olan birliğin bir nəticəsi idi.

İran'daki Arsaklı (Eşkaniyanı) lərlə Roma arasında müharibələr davamı etdiyi müddətçə Albənya və digər komşu memləkətlərin daima Arsaklılar tərəfini iltizam etməsi də aynı səbəplərdən iləri gəlirdi. Halbuki Arsaklıları təkip edən Sâsâniler devrinde bunun tam əksinə şahid oluyuruq. Bu devirdə Albənya ilə İberya'nın Roma'nın yardımını ilə İran'a qarşı harp

ettiklerini, Ankara'nın məşhür tarixi August məbədindəki kitəbələrden də öyrənirik.

«Agvanlar tarixi» müəllifi, Aran'dan sonra gəlmiş olan 10 Arsaklı hökumdarının adlarını zikretməkdir. Bunlar milattan sonra III. əsrin sonundan V. əsrin nihayətinə qədər (488) hökumət sürmüş olanlardır. Müəllif sülalənin müəssisi olan Aran'dan sonra III. əsrin sonunda hökumət sürmüş olan Vaçagan'a qədər aradan keçən beş əsrdən ziyadə bir zamanı sü-küt ilə atlatmaqdadır. Buna müqabil Yafes'dən it baren «Böyük Arsaklılar» sülaləsinə qədər, 47 hökumdar adı zikretməktə və bəzilarının zamanını da təsrih etməkdədir. Məsələn Yafes'tən itibərən 11 inci hökumdar olan Aran zamanında Həzret-i İbrəhminin, 12 inci hökumdar «Güzel Aray» zamanında, İshak peyğambərin, 32 inci hökumdar Perç zamanında isə, Davud Peyğambərin gəldiyini söyləyir. Ermeni müəllifləri bundan, Arsaklılardan öncə Albaniya'da Ermeni - Haik sülaləsinin hökumət sürdüyü mənasını çıxarmağa çalışıyorlarsa da bunun, Aran məmləkətini Albaniya'ya bağlamaq gayrəti kimi uydurma bir seçmə olduğu şübhəsizdir. Mənfəh bu seçmə, tarixin dərinliklərinə gömülmüş olan parlaq bir məzənin boşluğunu doldurmaq ihtiyacından da doğmuş ola bilər. Çünki Albaniya'nın Arsaklılardan öncəki tarixi heç də boş deyildir. Bunu, milattan öncə 4300—9000 sənələrində it olmaq üzere Həzər dənizinin doğu sahilində kəşf olunan «Anau» mədəniyyətinin kurucularından Kaspilərin misali ilə de bildiyimiz kimi, bu hədicə bizzat Azərbaycan da və Azərbaycan a komşu məmləkətlərdə yapılmış olan həfriyat ilə də sərbəttir. 1916'da, eski Urta dövlətinin mərkəzi (Van) ətrafında meydana çıxarılan kitəbə, daha sonra eski Albaniya, yəni şimali Azərbaycan'ın muhtəlif yerlərində, bilhəsə Gökçə gölü ilə Həzər dənizi arasında sahədə, kəşf olunan Urartu—Haldea çivi yazılı əsərlər, Albaniya'nın komşuları İberiya və Ermənistan'dan hətta İran, Yunan və latın-lardan çox daha əvvəl mövcud olduğunu göstərmişdir. Mi-

lattan öncə X—VIII, hətta bir kənara görə, milattan öncə XIV əsra it olan bu yazılarda, Urartu hökumdarı Gökçə ilə Həzər arasında fəthetdiyi 125 məmür şəhər və kaledən və 25 zəngin vilayətdən bəhsədi ki, bunlar arasında Kukha-Albana ölkəsi də vardır. Azərbaycan'da arkeoloji araşdırmaları idarə etmiş olan Prof. Meşcaninov'un, 1925'tə Bakı'da verdiyi bir konfəransa görə, bu ad ilə Albaniya kəstəlməmişdir. Əsərlərdə məmür şəhər, kale, saray, kasaba və kalabalıq insan ilə bəyvan sürülərindən bəhsəlməmiş olması, Prof. Meşcaninov'a, bu ölkənin, Urartu-Haldea'dan çox daha əvvəl yüksək bir mədəniyyətə sahib bulunduğunu kənataitni vermişdir. Bu kənatait görə, tarixdən öncəki bu Albaniya mədəniyyəti, ilk öncə Kür ilə Aras ırmaqlarının kəşşığında və Həzər sahilində, yəni Strabon'un Kaspianə dediği Kaspilər yurdunda təşəkkül edip, buradan dağ yamaqlarına doğru yayılmışdır. Bu səbəplərdən ki, Meşcaninov «Tarixdən öncəki Azərbaycan və Urartu mədəniyyəti» (Bakı 1925) adlı əsərində, buraya «Kafkasya Mezopotamiası» adını verməkdədir. gerçəkdən Albaniya dil və kultür bəkimindən də, Mezopotamya'da yüksək bir mədəniyyət kurmuş olan və kökləri yinə Anau mədəniyyətinə bağlı bulunan, Sumer və Elam zümresi ilə əyniyet arzetməkdədir :

Daha milattan öncə 8—6 əsirlərdə, Karadeniz sahillərində ticarət koloniləri kuran və Rion - Kür ırmaqları tariki ilə Həzər dənizinə çıxan Yunanlılar, burada dəniz ticarət filosuna məlik və geniş ölçüdə ticarət yapan bir millət ilə kəşşəşmişlərdi. Bunlar gəmiləri ilə Həzər dənizini aşır və o devirdə bu dənizə akan Amuderya ırmağı ilə Türkistan'ın içlərinə, hətta Hindistan'a qədər gədərək ticarət yaparlardı. Bunlar Yunanlıları doğrudan doğruya Həzər dənizinə çıkməyə bərkəşməmiş və uzun bir müddət bu ticarət yolunu kəndi inhisarlarında tutmuşlardı. Plinius'a görə, Yunanistan'a ən iyi cinstən Belh dənizi ihraq edən bura əhalisi idi Belh'i ermeni müəllifləri Kuşan türklərinin və Arsaklıların mərkəzi olaraq göstərmişlər.

Assakilər buraya ləkinə olduktan sonra etrafa yayılmışlardı. Anlaşılan Albaniya'nın Türkiyə və Altay bölgəsi ilə olan münasibətləri yalnız iktisadi olmayıb kavmi və mədəni bir mähiri yet dəhi arzətmıştir. Bu ilibarla tarihtən önceki Albaniya, Türkiyəstan və doğu Avropa türk cəmiyyətləri ilə kiçik Asya və Mezopotamiya əsasında daha o dövrlərdə bir irtibat və itisak noktasını təşkil etmiştir.

IV

«ALBANYA» ADININ MƏNŞƏİ HAQQINDA

Geçən bəhislərdə «Albaniya» adının Keltçe, Latince, Etnice, Yunanca, Almanca və başqa eski Avropa dillərində «Dağlıq» və «Aqlıq» mənəsinə gələn Alp və Albus kəlimələri ilə və ya bu köklərdən iştirak edən başqa təbirlərlə ilgili görüşlər bu olduğunu və hətta E. Bore'ye görə, Albanıyanın Şirvəndəki «Aksu» ırmağının Latinceyə tərcüməsi şəklində izah edənlər mövcut olduğunu zikrətmişdik.

Hətləmyus kəndi coğrafiyasında Həzər dənizi sahilində bir Albani şəhri və Kafkasya dağlarından çıxıb da Həzər dənizinə dökülən bir Albanus ırmağından bəhsəder.

Güləstan-ı İrəni müəllifi Abbas - Kulu - Aka, Albanus ırmağının, bugünkü Samur - çay olduğunu və bu ırmakla Kassı ırmağı arasında göstərilən Albani şəhərinin də «Derbend» den ibarət olabileceğini təbmin etməktədir. Kezə Kuba səncağındakı «Al - pan» köyünün adını da, Abbas Kulu - Aka, Albani şəhərinə bağlamaktadır. «Güləstan-ı İrəni» in bəzi yazmalarında Alpat, (yəni Alplar kəhramanlar) şəklində adı gəçən bu köy ilə münasibəttə olduğunu zənnətləğiniz bir Agven şəhərindən «Agvanlar tarixi» müəllifi də bəhsəder. Bu müəllifin əsərini rusçaya çevirmiş olan Karapat Patkanyan, tərcüməsində iləve ettiğil notlarında, bu Agven şəhərinin, «l» və «g» dəğış-

MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏ KİMDİR?

Dövrünün tanınmış siyasi, ictimai xadimi Mirzə Bala Məmmədzađə 1898-ci ildə Abşeronun Zirə kəndində balıqçı ailəsində anadan olmuşdur. Mirzə Balanın atası ailəsini dolandırmaq üçün əsrin əvvəllərində Bakıya köçmüş və şəhərin Çəmbərəkənd adlanan hissəsində məskən salmışdır. Mirzə Bala 1907-ci ildə Bakıda yeddinci «Rus-tatar» məktəbinə daxil olmuş və 1914-cü ildə oranı bitirmişdir. Artıq bu zaman onun atası vəfat etmişdi. O, ədəbi yaradıcılığa hələ məktəbdə oxuyanda başlamışdır. 1912-ci ildə İsabəy Aşurbəyovun «Kaspi» mətbəəsində «Nəf elm və yaxud elmin sonu» adlı kitabı çap edilmişdir. Həmin illərdə onun ən yaxın dostu, gələcəyin böyük dramaturqu Cəfər Cabbarlı idi. «Rus-tatar» məktəbini bitirdikdən sonra Mirzə Bala 3-cü ali ibtidai məktəbi də başa vurdu, sonra isə təhsilini Bakı texniki sənaye məktəbində (rus dilində) davam etdirdi.

1917-ci ildə Rusiyada fevral burjua inqilabından sonra bütün partiyalar açıq fəaliyyətə keçdilər. M.B.Məmmədzađə siyasi hadisələrə yaxından qoşuldu. O, bu dövrdə artıq açıq fəaliyyətə keçmiş «Müsəlman demokratik «Müsəvat» partiyası»nın sıralarına daxil olmuşdu.

Mirzə Bala Məmmədzađə həmin dövrdə «Açıq söz», «Bəsirət» və sair mətbuat orqanlarında siyasi problemlərlə bağlı xeyli məqalə çap etdirmişdir.

Mirzə Bala Məmmədzađə 1918-ci ilin əvvəlində yaranmış Zaqafqaziya səyminin fəaliyyəti dövründə artıq Gürcüstanın mərkəzində məskən salmışdı və öz siyasi-ictimai fəaliyyətini Tiflisdə davam etdirirdi.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikası elan olundu. Həmin il iyulun 23-də «Gənclər yurdu» (əvvəlcə həftəlik, sonra isə ayda iki dəfə) jurnalı nəşr olunmağa başlandı. Jurnalın redaktorları T.F.Hacızađə və M.B.Məmmədzađə idi. «Mü-

savat» partiyasının nəzdində yaranmış «Gənclər cəmiyyəti»nin orqanı olan bu jurnal həmin il noyabrın 15-də bağlandı (bu vaxta qədər 35 nömrəsi çap edilmişdi).

1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda təntənəli surətdə açılmış Azərbaycan parlamentində stenoqrafçı işləyən Mirzə Bala Məmməd zadə 1919-cu ilin oktyabrında «Müsavat» partiyasının Bakı komitəsinin üzvü seçildi. Bir az bundan əvvəl, sentyabrın 16-da Azərbaycan Dövlət Teatrında onun «Bakı uğrunda mübarizə» pyesinin ilk tamaşası oldu.

1920-ci il aprelin 27-də XI Qızıl Ordu tərəfindən Azərbaycanın işğalı başlandı. Həmin ayın 28-də axşam Bakının dağlıq hissəsində, Cəfər Cabbarlının evində (bu ev çoxdan sökülmüşdür) Azərbaycan Milli İstiqlal hərəkatının başçısı və Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyası «Müsavat»-ın MK-nın sədri Məmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi altında istilacılar qarşı mübarizə aparmaq üçün gizli Müqavimət Komitəsi quruldu. Bu komitənin sədrliyinə Mirzə Bala Məmməd zadə təyin olunmuşdu. Onun müavini isə Əbdülvahab Məmməd zadə (1898-1976) seçilmişdi. Katib vəzifəsi isə Cəfər Cabbarlı yerinə yetirmişdir. Bu müqavimət komitəsinin üzvləri bütün hazırlıq işlərini görərək, gizli mətbəə yaratmış və «İstiqlal» qəzetini nəşr etməyə başladılar. Bundan başqa, onlar istilacıların göstərişi ilə yaranmış müstəmləkə üsul-idarəsinin rəhbərliyinə seçilən yerli satqınlara qarşı açıq mübarizəyə girişdilər.

Mirzə Bala Məmməd zadənin N.Nərimanovla, S.Ağamalıoğlu və b. şəxslərlə siyasi çəkişmələri xalq tərəfindən alqışlarla qarşılanmışdı. Bildiyimiz kimi, o vaxtkı Azərbaycan Xalq Komissarlar Şurası Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Dilican, Göyçə mahallarını və Göyçə (ermənilər bu gölə Sevan deyirlər) gölünün yarısını Ermənistanın XI Qızıl Ordu tərəfindən işğalından üç gün sonra, yəni 1920-ci il dekabrın 1-də Rusiyanın təzyiqi ilə ermənilərə vermişdir. Yalnız M. B.Məmməd zadənin rəhbərliyi altında gizli fəaliyyət göstərən «Müsavat» partiyası üzvlərinin fəal təbliğatından və yerli satqınlarla

uzun çəkişmələrindən sonra Qarabağı əldə saxlamaq mümkün olmuşdur. Naxçıvan ərazisi də yalnız yerli əhalinin kəskin müqaviməti nəticəsində və gizli fəaliyyət göstərən «Müsavat» partiyasının rəhbərliyinin tüyrklərə diplomatik kanallar vasitəsilə əlaqəsindən sonra Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi kimi saxlanılmışdır.

Mirzə Bala Məmməd zadə həmin dövrdə Azərbaycan ali xalq təsərrüfatı şurasında tərcüməçi və orta məktəbdə müəllim işləmişdir. O, mətbuatla da əlaqəsini üzməmiş, «Yeni yıldız» jurnalında Azərbaycan tarixinə dair silsilə məqalələr çap etdirmişdir (1921-ci il, № 1 və 1922-ci il, № 2-3). Onu da qeyd edək ki, ana dilimizdə «Azərbaycan tarixi» anlayışının əsasını qoyan Mirzə Bala Məmməd zadədir, 1922-ci ildə Bakıda onun «Azərbaycan türk mətbuatı» adlı kitabı nəşr olunmuşdur.

Gizli çap olunan «İstiqlal» qəzeti mətbəəsinin yeri 1923-cü ilin iyul ayında yerli hökumət orqanları tərəfindən müəyyənləşdirildəndən sonra Müqavimət Komitəsinin üzvləri həbs olunmuşdu. Lakin Mirzə Bala Məmməd zadə imkan taparaq gizlənə bilmişdi. 1924-cü il baharın axırına qədər gizli yaşayan M.B.Məmməd zadə may ayında İranın Ənzəli şəhərinə mühacirət etmişdir. Bir müddət Təbrizdə yaşayan, sonra isə Sulduz şəhəri ətrafında şosse yolu çəkilişində mühəndis-texnik işləyən Mirzə Bala Məmməd zadə İstanbulda M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan «Yeni Qafqasya» jurnalına məqalələr göndərir.

1927-ci ildə isə o, İstanbula köçür. Elə həmin il İstanbulda onun «Azərbaycan misaqi-millisi; 28 Mayıs İstiqlal Bayannaməsinin təhlili» kitabı çap edilir. Yenə həmin ildə türk oxucuları Mirzə Bala Məmməd zadənin, həm də M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan «Azəri türk» (1928-1931) və «Odlu yurd» (1929-1930) jurnalları ilə yaxından əməkdaşlıq etmişdir. Otuzuncu illərin əvvəllərində o, İstanbul universitetinin hüquq fakültəsini bitirir, tələbə ikən «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalında da xeyli məqalələri çıxır.

1931-ci ildə Sovet İttifaqının tələbi ilə və Türkiyə hökumətinin göstərişi nəticəsində M.Ə.Rəsulzadə və silahdaşları İstanbulu tərk etməli oldular. Onlar Avropa ölkələrinə üz tutdular və Polşanın paytaxtı Varşavada yerləşdilər. Bundan məqsəd xalqımızın yenidən öz istiqlalına qovuşuncaya qədər rus imperializminə qarşı Azərbaycan davasını yürütməkdən ibarət idi. 1932-ci ildən Mirzə Bala Məmməd zadə də Varşavaya köçdü. Onun bu dövrdə Berlində M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan «İstiqlal» (1932-1934) qəzetində və «Qurtuluş» (1934-1938) jurnalında Azərbaycan istiqlal probleminə həsr olunmuş xeyli məqalələri çap olunmuşdur.

1938-ci ildə Berlində «Qurtuluş» jurnalının mətbəəsində Mirzə Bala Məmməd zadənin «Milli Azərbaycan hərəkatı. Milli Azərbaycan «Müsavət» xalq fırqəsinin tarixi» adlı samballı kitabı nəşr edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, 1936-cı ildə Varşavada keçirilmiş «Milli Azərbaycan «Müsavət» xalq fırqəsi»nin üçüncü qurultayında Mirzə Bala Məmməd zadə yaxından iştirak etmişdir. Onun «Müsavət» partiyasının nəşr etdiyi bülletenlərdə rus müstəmləkə üsuli-idarəsini ifşa edən xeyli məqalələri çap olunmuşdur.

İkinci dünya müharibəsinin başlanması və Polşanın Hitler Almaniyası tərəfindən işğal olunması ilə əlaqədar Mirzə Bala Məmməd zadə yenidən İstanbula köçməli olmuşdur. Onun bu dövrdə başlayaraq Türkiyədə nəşr edilən «Türk ensiklopediyası» və «İslam ensiklopediyası»nda Azərbaycan tarixi ilə bağlı bir çox məqalələri çap edilmişdir. 1949-cu ildə M.B.Məmməd zadənin yaxından iştirakı ilə Ankarada «Azərbaycan Kültür Dərnəyi»nin əsası qoyulmuşdur. 1951-ci ildə Mirzə Bala Məmməd zadənin «Azərbaycan tarixində türk Albaniyası» adlı əsəri həmin dərnək tərəfindən çap olunmuşdur. 1952-ci ildən Ankarada «Azərbaycan Kültür Dərnəyi» tərəfindən buraxılan «Azərbaycan» jurnalında verilmiş, tariximizlə bağlı bir çox məqalələri də bura əlavə etsək, Mirzə Bala Məmməd zadənin yaradıcılığı haqqında təsəvvür daha da aydınlaşar. O, 1954-cü ildən etibarən Münhendə yerləşən SS-

RI-ni öyrənən institutda çalışmış və Azərbaycan dilində buraxılan siyasi jurnalın redaktoru olmuşdur. Bundan başqa, Mirzə Bala Məmməd zadə institutda iki il elmi şuranın sədri və iki il də sədr müavini vəzifəsini icra etmişdir. Onun Azərbaycan mühacir nəşrlərindən başqa, Türkiyənin bir çox qəzet və jurnallarında SSRİ-də mövcud olan totalitar rejimi tənqid atəsinə tutan xeyli məqalələri çap olunmuşdur. Ümumiyyətlə M.B.Məmməd zadənin iki mindən çox məqaləsi var. O, yazılarında Mirzə Bala, Nuhoglu, A.Kut, M.M.Məmməd zadə, M.B.Daşdəmir və Əli Kutluk imzalarından istifadə etmişdir.

1955-ci il martın 6-da Azərbaycan Milli İstiqlal Hərəkatının banisi, Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradıcısı və «Milli Azərbaycan «Müsavət» xalq partiyası»nın rəhbəri, xalqımızın böyük oğlu Məmməd Əmin Rəsulzadə əbədiyyətə qovuşdu. Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatına və partiya rəhbərliyinə Mirzə Bala Məmməd zadə seçildi. Lakin mühacirətin ağır həyatı və qütbətin zalımlığı onun da səhhətinə təsir etmişdi...

Ömrünü xalqının milli istiqlalı yolunda fəda edən Mirzə Bala Məmməd zadə 1959-cu il martın 8-də İstanbulda ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Mövsüm Əliyev.

«Milli Azərbaycan hərəkatı» kitabı 241-246 səh. Bakı 1991.

P.S. M.Əliyevin yazdığı bu məqaləni kitaba əlavə etməkdə məqsədimiz oxucuda M.B.Məmməd zadənin həyat və fəaliyyəti barəsində qismən təsəvvür yaratmaqdır. Bu məqalə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və qurucuları barədə ilk araşdırmaçı olan mərhum M.Əliyevin qələmindən çıxmasının xüsusi əhəmiyyəti var. 1991-ci ildən bu günədək M.B.Məmməd zadə barədə xeyli tədqiqatçı alimin, araşdırmaçının yazıları, monoqrafiyaları işıq üzü görsə də, bu məqaləni kitabın sonunda çap etməyi uyğun gördük.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Bir neçə söz	4
Mirzə Bala Məmməd zadənin	
Azərbaycan tarixində Türk Albaniya" əsəri	7
Giriş	22
I Albaniyanın coğrafi durumu	28
II Albaniyanın etnik təşəkkülü	32
III Albaniya tarixinə ümumi baxış	42
IV "Albaniya" adının mənşəyi haqqında	50

Naşir: İsmayıl Ələkbərov

Dizayner: Fəriz Məhərrəmov

Kitab hazır depozitivlərdən istifadə edilərək
"MAARİF" nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

Çapa imzalanmışdır: 16.03.2022

Kitabın formatı: 60x84 1/16.

Həcm: 5,5 ç.v.

Tiraj: 200

Ünvan: Mətbuat prospekti, 529-cu məh.